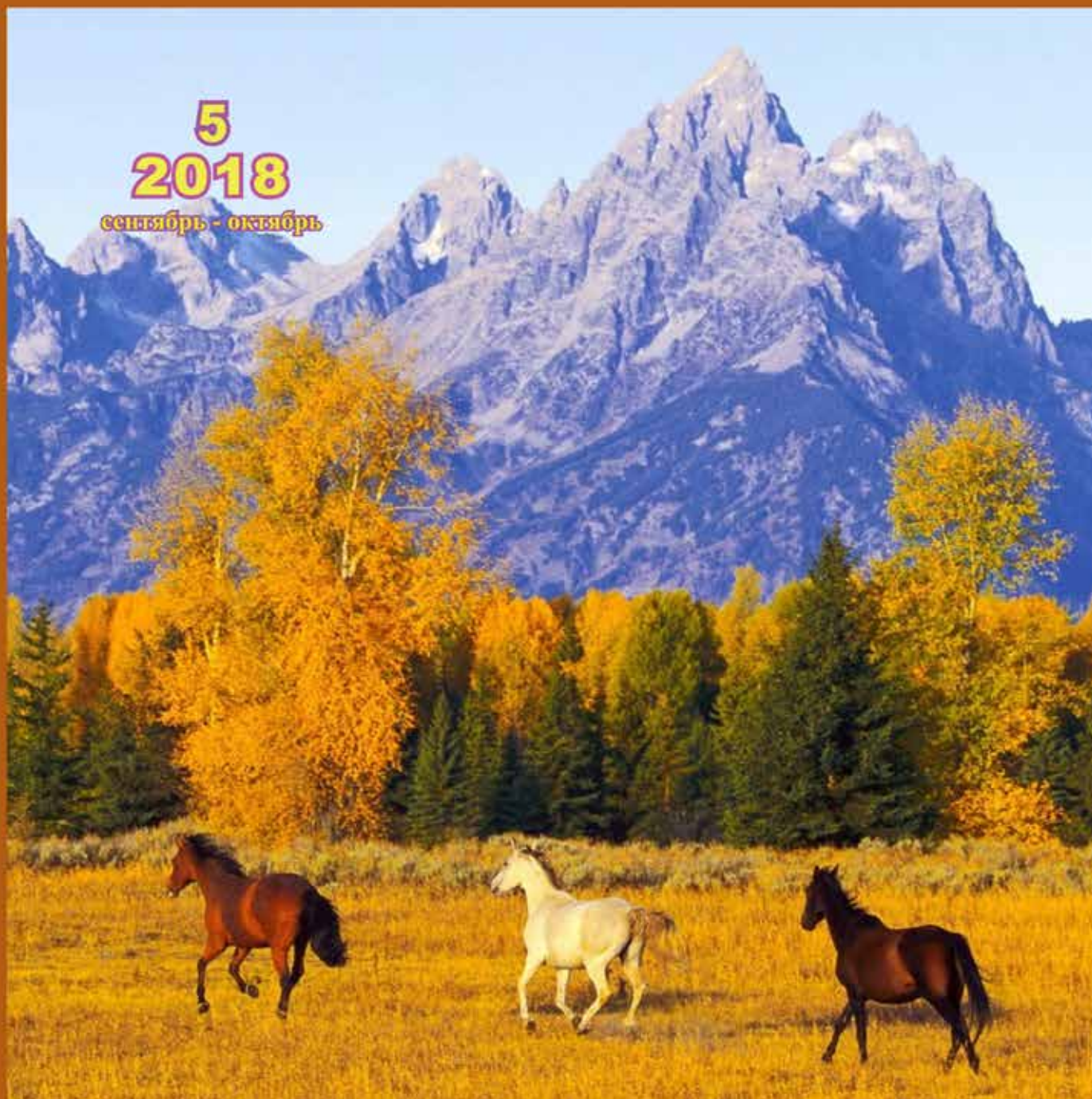

16+

ISSN 0235 - 0173

Сатурн

5
2018
сентябрь - октябрь

Фирп

Самур

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

**Учредитель:
Министерство печати и
информации РД**

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

5

2018

сентябрь - октябрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КБИЛЕР

ШИИРАТ

Зульфיקъар КЪАФЛАНОВ. Фер.
Поэма-умуд.....3
Вагиф РАМАЗАНОВ. Гъарфарин си-
ягда. *Бейтер*.....60
Эйзудин САЙДУМОВ. Ашкъидин
бейтер.....67

ТАМАШИЯТ

Абдуселим ИСМАИЛОВ. Мамрачрин
багда йиф. *Драмадин эхир*.....7

ГЪИКАЯТ

Гъаким КЪУРБАН. Яру Ярагъ. *Роман-
дин эхир*.....22
Сабир МЕГЪТИЕВ. Пайиз тахъай
кІвал. *Новелла*63

СТХА ХАЛКЪАРИН ЭДЕБИЯТДАЙ
Шагъвелед ШАГЪМАРДАНОВАН
70 йис. *Шишар*.....73
Супиянат МАМАЕВАДИН 60 йис.
Шишар.....85

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Агъед АГЪАЕВ. Эминан азад руьгъ.
Макъала.....89

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №, 2018
сентябрь - октябрь
На лезгинском языке

Выход в свет 28.09. 2018 г.
Тираж 375 экз
Печать офсетная
Бумага офсетная
Формат 70 x108 1/16
Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7
Заказ № 253
Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Регистрац. номер ПИ №ТУ05-00351 от 01.12.2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике
Дагестан.

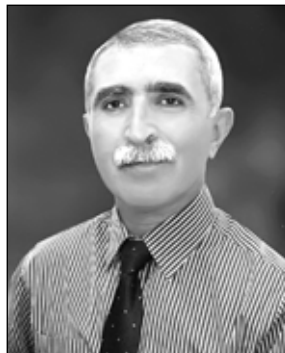
***Редакция и издатель:** Государственное бюд-
жетное учреждение Республики Дагестан “Редак-
ция республиканских литературных журналов “Со-
коленок” и “Литературный Дагестан”.*

***Адрес редакции и издателя:** 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.*

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абурга гъизвай де-
лилрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъгатай материалар печатдин
маса органра чап хъийидайла, журналдин тӀвар къун
чарасуз я.

Шуират

Зульфигъар
КЪАФЛАНОВ

ФЕР

(Поэма-умуд)

1

Са югъ авач, азарлу яз,
Хтун тавур куьчедай зун.
Уьмуьр физва бизарлу яз...
КъаяллатIа бинедай зун.

Гьинай къвезва тIурфан къайи?
– Фердай чилин рикIе авай.
Эй Зуьгьре гьед, зал чан гьайи,
Твах Цавуз зун вине авай.

Белки ана зи тIал квахьин,
Гъетерикай дарман хъана.
Бушлухризни зи чIал гьахьин,
Зун сагъ тирди аян хъана.

2

...Зун Цавава. Цав я иер,
Руш хьиз, пака гьуьлуьз физвай.
Налугьуди, къадим хуьрер
Ина стIу гьуьлуьз физвач.

Цав экуь я. Цав я чими,
Авач ерли са фер ина.
Бахтлу тушни аллагъар чи,
Акьудзавай йифер ина?!

– Нагагъ вазни, «начагъ» бала,
КІанзаватІа Аллагъ хъана,
Це на чилин чирагъ маса,
Геж хъиз, хълагъ: гунагъ хъана!

Зи бейнидиз тапан сесер
Сух хъайиди гъи чІав ятІа?
Зи руьгъдивай гуьцІна мишер,
Зав рахайди и Цав ятІа?

Вич авай югъ гудай маса,
Ава жеди аллагъарни.
...КъецІи ятІа, хурай аса,
За къабулдач гунагъар гъич!

Зун Цавава. Шад я вири,
Шезвач рикІер, вилер ина.
Зи Зуьгъре гъед, анжах са ви,
Рехи жезва цІвелер ина...

3

Карвандин рехъ – Цавун къечІем,
Эвягъзава къадамри зи.
Хкахъзава умудрин шем –
Заз ван къвезвач макъамрин зи.

Зи макъамар – чІалан сесер,
Незва ферди чиле авай.
Аллагъдизни гудай кесер,
А сесерихъ чешне авай.

...Зун дири тир хайи чІавуз,
Ахпа, геж хъиз, начагъ хъана.
Карвандин рехъ, Чехи Цавуз,
КІанзаватІа зун сагъ хъана?

4

РикІ, барут хъиз, дердерин цІал,
Дердерин цІал хъиткъинзава.
«Вун гъинай я? Вуч я ви тІал?» –
Зав бушлухар луькІуьнзава.

– Агъван дере – къадимлу чил,
Къве патахъди пай хъанва зи.
Гъахъсузвилини алукуна къуъл,
Тарихдин чин зай хъанва зи.

– На гъавайда гъарагъзава,
Гъарайди ви атгузва рикI.
Ви чилелай къарагъзавай,
Пайгъамбарри лугъузва икI:

Дуъз рахазвач, агъугъ, Цавар,
Легарвийрин «пашман» неве.
ТабзаватIа, куй зи лувар:
Сагъ я, рагъ хъиз, Агъван дере...»

– Пайгъамбарри тапан шикил,
Куъ суфрадал эцигзава.
Садра къванни, агъузна къил,
Куън зи чилиз килигзавач.

Зунни зи чил, хъунни-тахъун,
Мисал я квез са чIар кайи.
Чи кIарабри, къал хъиз, яхун,
Эхда гъикъван къаяр къайи?

...Дуънья – гъуъл я. Гъуълуън къене
Батмиш жезва зи чил – гими.
Зун вуж я къван, зи чил куъне,
Хкаж ийиз кIемез чими.

Вахт – тавада зун курай терс,
Динэгъли хъиз, дин амачир.
Амукъдалди, лезги яз, перт,
Лекъер алай син амачир!

5

...Зун Цавава. Гъетер михъи,
Мажбур хъана кузва ина.
Зуьгъредини, вилер михъиз,
Незуърдин экв гузва ина...

Захъ – инсандихъ, амач са пIир,
Руьгъ михъ ийиз дуъа кIелдай...

ИкI хъайтIа, лeнг я уьмуьр,
Лалвили чил – дуьнья кIевда!

– Зуьгьре гьед, зун хутах чилел,
Шарвилидиз яргъан хъайи.
Дерт алуькьна, къан хъиз, рикIел,
Къванцин Гада ... пашман хъайи.

6

Зун чилелла... Турфан къайи,
Галукъзава юрфарихъ зи.
Садра къванни кафан цвайи,
Кас агъада гафарихъ зи.

Зун санизни, гваз жуван тIал,
Фейди туш, ваь, чилелай и.
А «Цав» лугьур аллагьрин кIвал
Аквазва заз гьенелай зи...

Аниз физва пайгъамбарар,
Зун хътиндаз рехъ я мичIи...
Алуькъзава зал гъам пара,
РикI гъамуник жезва къвечIил.

Пайгъамбарни жедач закай,
Зи юрфара къай амай къван...
Чара авач, эхда за къай,
РикIе живви цIай амай къван!

7

...Цайлапанар – ифей цIарар –
Телер, язвай Цавуз рикIи,
Минет я квез, къатIна ахвар,
Авуд чилел Аллагь... Чехи.

Садра къванни, чилинви хъиз,
Буш чуьллера къекъуьрай ам.
Квахьна шадвал – хъуьруьн михъиз,
Дерт-гъамуна эхъуьрай ам.

Ахпа, зун хъиз, кIватна гьалар,
Ам хиялри тухун белки.
Жагьурна хъиз рабни гьалар,
Зи чилин фер хцун белки...

1987-йис.

Тамашият

Абдуселим
ИСМАИЛОВ

МАМРАЧРИН БАГЪДА ЙИФ¹
(Драма)

РУГУД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Билбилдин нагъма давам жезва, адав цицлерини зил къзва.

АВТОРДИН СЕС

Гъава – серин, ахвар –ширин
Къуру векъин кунтунна.
Билбилдин сес жезвач секин,
Шаирдин дерт акуна.
Чигъичигъри падзава чеб,
Бахтсузбурухъ шел ийиз,
Къачуз чпел къаргъишни себ,
Девирдикай хъел ийиз.
Ама гена Мамрачрин багъ
Вирибурун къайгъуда,
Хуъз дуъньядин къанунар сагъ
Жувандазни айрудаз.
Эминавди адан ара
Иллаки я къетенди.
Акуна кланз вичин чара
Кетендик квай бедендиз.
Йифен багъди кказ байгъуш,
Дарман жезва хирериз,
Къуват къезва чандиз нахуш,
Хуш къаматар - вилериз.
Мичи цавай экуъ гъед яз
Эвичинава Туъквезбан,
Гъар келима ичи мед яз
Рахаз, багъдал алаз ван.

ТУЪКЕВЕЗБАН

(Къуънуухъ квар галаз рехъди физ)

¹. Эхир. Эвел 4 нумрада ганва

Эмин, кІвализ хъша, зи яр, кІвачерал алаз,
Вил чи кьведан Мислиматан мехъерал алаз.
Вал вил алаз акъваздай къван вилер цІразвай,
Лишан кутаз къвезвайбурун рекъер таквазвай.
Зунни, зи яр, ви гъурметрихъ, суьгъбетрихъ ширин
ЦІигел хъанва мурад яз ви вилериз хъуьруьн.
Хъша, зи яр, кІвализ хъша, кІвалин хатурдай,
Вал рикІ алай Мислиматан рикІин хатурдай.
Чи умудар къуват хъурай, мурадар - лувар,
Чна санал къурмиш хъийин руьгъерин сувар.
Гзаф хъайи дустариз рехъ ачух хъия, яр.
Адилрикай абур мадни артух хъия, яр.

ЭМИН

(КунтІунай экъечІиз) Я Туьквезбан! Я Туьквезбан!

Туьквезбан

Гъай, я Эмин, гъай!

ЭМИН

Вун гъинва-е?

Туьквезбан

Зун - Мамрачрин багъда вун авай.

ЭМИН

Заз сес къвезва, вун аквазвач... Им ахвар я жал?..

ТУЬКВЕЗБАН

Ваъ, ахвар туш!

ЭМИН

Туширла – зи кІвачеравай тІал

Гъиниз фена? Килиг, зани вегъезва камар.

ТУЬКВЕЗБАН

Заз и югъни ахквада жал, я чилер-цавар!?

ЭМИН

Вун зав рахух! Зун кІвачерал ала, азизди!

ТУЬКВЕЗБАН

Аквазва заз.

ЭМИН

Инал ша, гъил къала, азизди.

ТУЬКВЕЗБАН

Керчек вун заз ахквада жал хъхъанваз дири?

ЭМИН

Эхъ! Зи тІалар алатнава, зи Гъуьруь-Пери.

Амма вучиз икІ яргъарай рахазва вун зав?

ТУЬКВЕЗБАН

Эмин, заз ви нефесривди ацІанва и цав.

Ви диривал ахкуна зун гъатнава гара.

ЭМИН

ЭвичІ чилел. Ацукъда чун са ичин тарак.

Агатда сад садав, рахаз ширин мецелди.

Ви суьгъбетрихъ, ви няметрихъ фадлай цІигел тир.

Эцига зи пелел жуван капаш чими тир.

Заз гъамиша ви ашкъидин ялав кими тир.

ТУЬКВЕЗБАН

Зунни гъакІ я, пай аваз, яр, ви гъижрандикай.

ЗатІни тахквас санал гъалай чи деврандикай.

ЭМИН

Гъил къачурай Аллагъди – за ганач ваз бахтар,
Къе пакадик умуд кутаз алатна вахтар.
Физватлани, гъилий яд хъиз, чан акваз-акваз,
Дуьнени кваз гана, клан я ви патай таваз.

ТУЪКВЕЗБАН

Тавазвилер гумани зав? Вилер шехъзава!
РикI амани тавазвалдай? Гъижран эхзава!
Жегъил чIавай рахух вун зав, зун аниз хутах,
Хъжедайвал муьгъуьббатдин, ашкъидин чIалахъ.

ЭМИН

Агъ, Туьвкезбан, маса дарман зазни аквазвач.
Вун акуна, рикI цици я, мезни рахазва.

ТУЪКВЕЗБАН

Рахух, зи яр, Туьквезбаназ ая ви тариф,
Акъуд чандай ва руьгъдай зи ажизвал, гъайиф.

ЭМИН

Гъил зав гице, ийин минет, чара, дад-бидад.
Алуддайвал гъамни хифет къазвай чаз инад.
Дуьнья, зи яр, сад хъиз фидай гъа югъни йиф я.
Ганвай уьмуьр бадгъавая икI фин гъайиф я.

Эмин къаншардиз физ, Туьквезбан, квар чилел эцигна, лувар
кваз гарал алайди хъиз, адакай катизава.

ТУЪКВЕЗБАН

Гъайифри зун кана кабаб ийизва, зи яр.
Зи накъвар чиг хъана багъдиз чикIизва, зи яр.

ЭМИН

Ваъ, Туьквезбан! Шехъиз тахъуй, саламат я зун.
Багъдикай икI дарман хъунал аламат я зун.

ТУЪКВЕЗБАН

Хъша, зи яр, кIвализ хъша, чахъни багъ ава.
Тамир амни гъар пешинал туькьуьл нагъв алаз.

ЭМИН

Хкведа, яр, вири тIалар туна рекъера.
Ви эрзиман чирагъ куькIуьр хъийиз вилера.
Зун дертэгъли, вун гъамиша дава дарман тир,
Вун галачиз физвай гъар югъ эхирзаман тир.
Къе заз йифни гуьлуьшан я, цавал рагъ алаз.
Минет я ваз, къалурмир жув вилел нагъв алаз.
Азад ая, яр, жуван чан сефилвеликай.
Килиг, зун гъикI аватIа вирт чикIиз мецикай.

ТУЪКВЕЗБАН

Баркаван багъ, баркаван цав, куьнени яб це,
Гъикъван гъиссер рахазватIа зи ярдин мецел.

ЭМИН

ЭМИН

Гъайиф тушни вун эцигиз чилерал,
Ширин вирт я, хуш нямет я, Туьквезбан.

Хаму кард хъиз хвена кІандай гъилерал,
Вун жагъайдаз хупІ девлет я, Туьквезбан.

(Манидал элячІиз ва Туьквезбана дамахлу кьулер ийиз)

Вун жагъайдаз гъич ви къадир чизавач,
Зар-зибада гъамиша вун хуьзавач.
Бес за гъикІда, вун рикІелай физавач,
Зав гвайди ви гъам-хифет я, Туьквезбан.

Гимишдин пул дуьзмишна на яхада,
Ви ширин мез, шад билбил хъиз, рахада.
Агъузвалмир тай-туьшерин арада,
За ийирди ваз минет я, Туьквезбан.

Гъар пакамахъ экъечІдай са рагъ я вун,
Гъилел кудаи, нур гудай чирагъ я вун,
Гъар са ширин емиш авай багъ я вун,
Эминав гвайди ви дерт я, Туьквезбан.

ТУЬКВЕЗБАН

Мад са тариф! – цаварилай авудмир зун, яр,
Шад руьгъерин суварикай хукудмир чун, яр.

Эмина чІалар лугъуз, Туьквезбана кьул давамарда.

ЭМИН

Яб це, зи яр, ви тарифри зун галудзавач.
Гъам-гъижрандин деринриз мад зун авудзамач.
Вавди рахаз, къамат акваз, зи рикІ цицІи я.

ТУЬКВЕЗБАН

Зи рикІизни икъван зурба дуьнья бицІи я.
Ая тариф жуван ярдин, мез шекер хъана,
Сес агакъай гъар магъалдиз чІал кесер хъана.

ЭМИН

Эдеб, камал, марифат ви бегъем я,
Назик беден тешпигъ таза къелем я.
Зун ви Керем, вунни зи Шагъсенем я.
ИкІ сад садаз играми чун мубарак!

Туьквезбан манидал элячІда.

И дуьньядал амукъдайди гъуьрмет я,
КІани ярдихъ галай уьмуьр женнет я.
Намрудавай дуьзмиш тахъай зинет я.
Ихътин уьмуьр жагъай жанан мубарак!

Заз чида, и халкъдиз дуьнья фана я,
Ам садбуруз ажеб кейфи сафа я.
Заз ярдивай кІаниди тек вафа я,
Къисмет хъайдаз гъа яр масан мубарак!

Фагъумна за бязи гъалар дуьньяда:
Са-садбуруз югъ аквадач фанада.

Саймиш авун герек тушир чарада
Туьквезбаназ Эмин жаван мубарак!

ЭМИН

(Квар кьуьнуьхъ хъвегьна хъфизвай Туьквезбанан гуьгьуьниз)

Я Туьквезбан! Хъфизвани вун, зун туна тек?.. (Вичи вичи
Акурди заз ахвар я жал, тахъайтIа, керчек?

ТУЬКВЕЗБАН

(Яргъай) Керчек, зи яр, керчек.

ЭМИН

ЯтIа, кьалура ман заз

Зи Мислимат, вун хьиз гьакьван шаддиз патав гваз.

МИСЛИМАТ

Ингье, я дах, зунни ава булахдин рекье.

Ви гьар са чIал тикрар жезва умудлу рикIе.

ЭМИН

Лагь, Мислимат, са мани заз, жуван мецелай,

Чепелухъ хьиз, элкьвез жуван гимиш кварцелай.

МИСЛИМАТАН МАНИ

(Кьуьл ийиз) Рехъди винел фирла рушар,

Заз кьудратдин кар акуна.

Гьуьруьдиз, гьилмандиз ухшар,

Лап тенг барабар акуна.

Ашкьидалди камар вегьез,

Килигайла, сивни хьуьрез,

Ажеб ширин рахада мез,

Юкьваваз камар акуна.

Вичел алай таза либас,

Фикирна за: я цIийи свас,

Жагъай касдиз мунасиб яз,

Жейрандиз ухшар акуна.

МИСЛИМАТ

Бес я, чан руш, дустар кьвезва ви дахдин кьилив.

Абуруни, бала, и югъ хуьз авай вилив.

(Эминаз) Дустар кьвезва яргъарилай пайиз ви шадвал.

Агь, абуруз хганайтIа садра азадвал!

Къаршиламиш, сефилвилер гумачиз, зи яр.

ЧIаларани айгьамвилер амачиз, зи яр.

КЪАЗАНФАР

(МичIивилйй нур яз кьамат экъечIиз)

Аферин ваз, ви чан хьуй сагъ, эй азиз!

Ваз несиб хьуй женнетдин багъ, эй азиз!

ЭМИН

Эй, азиз, Бедел-Вирана, чун хьтин дустар жедани?

Дустунин мескен датIана мегер икьван дар жедани?

Виридаз дуст авай чка рехъ ачух уьлчуь хьайила,

Чаз чи дустунин кьапу бес кIеви Хейбар жедани?

Алемарин сан гзаф я, са чIавузни абур сад туш,

Дустуниз дуст масад авун мегер барабар жедани?

Хъсан за вун чир ийидай, белки, вун заз ақунайтІа,
Ви патав илчи рақбайтІа, зақай вун бизар жедани?
Нече шумуд югъ я гила зун Межнун хъиз чуъллераваз,
Тамарзу яз дуст ақунихъ – икІ рекъе цацар жедани?
Дуст дустунин зияратдиз агақбайла, наригуъзуьм,
Дустаниз дустун къапудал икІ кІеви дапІар жедани?
Етим Эмина лугъуда: «Дуст далудихъ дагъ язава»,
Тушиз хъайла, бес гъавайда гъакІ мужаррад тІвар жедани?

КЪАЗАНФАР

(Экуъ къамат Эминаз мукъва жез)

Валлагъ, авач гъич са касдиз вун хътин дуст,
Гъар дустуниз я вун варз-рагъ, эй азиз!
Хъуй чи дуствал эбедлух, на заз чІалар
Гъар са вахтуна кхъиз ягъ, эй азиз!
На куькІуьрна, стха, - вун Аллагъди хуьй! –
Дили-диванадиз чирагъ, эй азиз!

ЭМИН

Къазанфар, вун?

Къазанфар

Эхъ, дуст Эмин.

ЭМИН

Зи эрзиман тир

Вун ахкъатун къармахрай и гъахъсуз замандин.

Ви мецелай цІарари заз субутнава, дуст,

Къисметди чун мад сад садав ахгуднава, дуст.

КЪАЗАНФАР

Дуст дустунин далудихъ дагъ тирди чизва заз.

Вун Аллагъди хуьрай, стха. РикІе хуьзва за

Зун дустарин вилик уъзягъ авур ви кагъаз.

Гъар дустуниз, эй зи азиз, я вун рагъни варз.

ЭМИН

Агъ, Къазанфар! Дустарикай гъикІ рахан хъийин?

Умуд ама, лугъуз, белки чун акван хъийин.

Амукънава шумудни сад хуьр-кІвал амачиз

Къариблухра, патав хзан, аял гумачиз.

Мирзе Гъасан, Гъажимурад, Шихбуба хътин

Къегъалри чи рекъе чанар къурбандна чпин.

Гел галачиз квахъзава, дуст, мад нече-шумуд

КЪАЗАНФАР

Сад тахъайтІа, сад ахкъатда, атІумир умуд.

Агъамирзе ахквада ваз – чи магъалдин нур

Вав эзневал гъамишанда акъван багъаз къур.

ЭМИН

Аллагъди хуьй, алатдач зун адан рикІелай.

Вафалу тир са багърини авач вичелай.

Эрзиман яз захъ, гуьгъуьлар агъуда аваз,

Кагъаздихъай кагъаз хквез, къайгъуда ава.

КЪАЗАНФАР

Килиг, абур вахъ гала къе Мамрачрин багъда.

Къазанфаран далудихъай дустарин къаматар пайда жада.

Парванаяр кІватІ хъанва ви экуъ чирагъдал.

ЭМИН

Гъурбатравай куън ахкуни шадарнава зун.
Лугъузвай хъи, дустарини гадарнава зун.
Эй азиз Бедел-Вирана, гъалатІ я вири,
Ахътинбурун мецер куъне авунва куъруъ.
Хийир-дуъа квез зи ширин мецелай, дустар.
Алудзавач куъне Эмин рикІелай, дустар.
КЪАЗАНФАР: - Чав агакъна дуъньядикай шикаятар ви,
Дустар патал рекъе тунвай рисалатар ви.
ЭМИН: - Илагъияр я зибуру, дуст, шикаятар туш.
Дуъньядикай, уъмуърдикай амачирла хуш.
Шезва гуъгуъул, шезва вилер, сабур амач захъ.
Уъмуърдин са патахъайни акунач заз гъахъ.
КЪАЗАНФАР: - АкІ лугъумир! Гъахъсузвилив ацІанва дуъне.
ЭМИН: - Зун къе, дустар, куъ жергейра хутунва куъне.
КЪАЗАНФАР: - Гъил къачуниз лайихлу я чунни, ви дустар.
Вуч ийида, чи къисметдиз акъатай вахтар
Ихътинбур я, чун - муътІуъгъсуз къурбандар вири.
Пакадихъай садазни чаз туш кичІе, регъуъ.
Дили-диванадиз чирагъ вуна, эй азиз,
КуъкІуърнава жуван гъилел къуна, эй азиз.
Адан нуруар виш йисара амукъда гъакІ куз.
ЭМИН: - Сагърай, дустар, атайдай заз тесиллияр гуз.

Дустар вири хъфида, абурун гуъгуъуниз килигиз Эмина вичин чІалар
лугъуда ва манидал элячІда.

Заз сабур гуз, вун куъз шеда, лугъурбур,
Бес ишедай кар хъайи кас шедачни?
Эй, вилериз ашкъидин дерт такурбур,
Дуъньядал бейкар хъайи кас шедачни?
Гафар-чІалар гъалтна халкъдин сивера,
Югъ-къандавай жувни гъатна кІевера.
Са-садан тІвар къаз кІамай къван эвера –
Чуъкъ тийир дустар хъайи кас шедачни?
Чан месеваз, къвалав къведай яр амач,
Межлисдани меле жуван тІвар амач.
Дуст къвалав гваз, суъгъбет жери кар амач –
Ихътин агъузар хъайи кас шедачни?
Тебиатди заз вучиз и тІал гана?
Ярар-дустар физ виликай къвал гана...
Гил хуърйай экъечІдани кІвал гана?
Гегъенш чуъллер дар хъайи кас шедачни??
Етим Эмин, дуъньяда, на къатІана,
Амайди вун рикІин мурад атІана.
Вилик физ кІанз, вегъейла кам, датІана
Рекъел икІ дагълар хъайи кас шедачни?

(Перде)

ИРИД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Багъда югъ ачух жеда. Нураини къушарин баядри сувар къурмишнаваз,
векъин кӀунтӀунай Эминни Керим экъечӀда.

ЭМИН: - (Шаддиз ва гъакъикъатдин чӀалахъ тежез)
ГъвечӀи стха! Килиг садра – кӀвачел ала зун!
ТӀалар амач! Сагълугъвилиин шивцел ала зун!
КЕРИМ: - Реббидиз зи атана ван! Агъ, зи чилин нур!
ЭМИН: - Реббидиз чун кӀан я вири!
КЕРИМ: - АцӀанва зи хур,
Винел акъуд тежез, адаз шукур-дуъадив.
Залай бахтлу кас авач къе! Зун я дуъньядиз
Виридалай багъа тир кас аквазвай вун икӀ.
ЭМИН: - Зурزاز амач гъилер, кӀвачер,
тӀаз амач зи рикӀ.
Къаравулди лагъанай гъа... Гумач хъи патав?
Хъфена жал лугъудалди сидкъидин са гаф?
КЕРИМ: - Валлагъ, ада лагъанай-е: - Кусус кӀунтӀуна -
Дава жеда. - Ингъе хъана. Йифен вахтуна,
Адаз хабар хъаначиртӀа, къачагърикай чаз,
Чи яцариз, арабадиз хкатдай хас-бас.
ЭМИН: - Керчек - Мамрач багъдин векъер дарман хъана заз.
Гъавилай тир – дустар вири мугъман хъана заз -
Нурламишна дуънья, чпиз зияд авурай,
Сад Аллагъди чпин уьмуьр абад авурай.
Зун такӀанбур аватӀа, чеб, фанада зун хъиз,
Гунагърикай, хилафрикай азад авурай.
КЕРИМ: - Агъ, чилин нур, къайгъудава вун, гъамиша хъиз,
Дустаринни мукъвабурун.
ЭМИН: - КӀанзавач хъфиз
И багъдай мад санизни гъич жуван азар гъаз.
Ам зид я. Тир чӀавуз абур гъикъван бизарда?
КЕРИМ: - Агъ, чилин нур! Азар амач! Гъатда чун рекъе,
Муштулухар пайиз вакай гъалтай гъар хуьре.
КӀеледални агакъда ам, шад жеда зи дах.
ЭМИН: - Гъажикъурбан тахкуна заз хъанва пара вахт.
ЯтӀани заз жуван гъалар, къисметар бахтсуз
Гъич чинавай вилеризни кӀанзавач къалуз.
КЕРИМ: - АкӀ лугъумир, я чилин нур. Чир жеда элдиз,
Къабулдайди я гъар хуьре вун фалди-целди.
Регъимлу гъар сада дамах ийизваз тӀварцӀел,
Вун тамарзу багъа мугъман я гъар са варцел.
ЭМИН: - Эй, Ребби! Худа! Ву гъахъ язава,
Гъар сад фанада ваз аквазава.
Сада муькуьдал гъиз чӀуру хиял,
Терг ийиз гъалал, гъарам незава.
Хъана пис асир. Гъич тийиз таъсир,
Къиметдихъ есир маса гузава.
Авач хъи хабар: туна сувабар,
Дуъньяд азабар хиве къазава.
Фитне хъана бул, пис кар яз къабул.

Гъа икI чи акбул зайи жезава.
Ребби, на гайи, икI зайи хъайи,
Уьмуьр чи феи рикIел къвезава.
Пагъ, чи уьмуьрар, икI феи йикъар,-
Ийиз хиялар, даим шезава.
Эй, Етим Эмин, зайи уна дин,
Бес вун дуьньядин квехъ гелкъвезава?
КЕРИМ: - (*Къаравул акуна*) Я халу, вун килиг садра –
къекъвезва Эмин!
Багъ хъиз, багъдин махлукъат хъиз, хъуьрезва Эмин!
КЪАРАВУЛ: - Квез пакаман хийирар хъуй. Аквазва, хтул.
ГъакI тирвилай багъдал мани рахазва, хтул.
ЭМИН: - (*Манидал элячIдай чIалар*) Агъ, къе заз зи яр
акуна буладал...

Наз-дамахдин султан ятIа гуьзел яр?
Женнет либас алукIнавай бухадал,
Яраб гъуьри-гъилман ятIа гуьзел яр?
Фикирна за: яраб ам зи яр я жал?
Эгер дуьшуьш хъанайтIа са кас инал,
Жузадай за а касдивай ярдин гъал,
Марал ятIа, жейран ятIа гуьзел яр?
Чар-гъавиздин акъвазнавай ам кьилел,
Завди рахаз шекер хътин хуш мецел.
Гъакъван ашукъ хъанва адан зун ванцел,
Билбиларни ятIа гъейран, гуьзел яр?
Къилихъ галай яргъи сачах пекдин шал,
Пелен юкъвай аквазава нурлу хал,
Женнетдин къве анар алай тик хурал,
Ам зи чандин аман ятIа, гуьзел яр?
Эминаз мад хажалатар акуна,
Дуст къакъатай гъижрандин тIал чIугуна.
Зи гъалдикай ярдиз хабар авуна.
Зуьлейха хъиз, са чан ятIа, гуьзел яр.
КЕРИМ: - Эмин чаз икI ахкун, халу, вавай я, валлагъ.
Къаравул: - Завай гъикI жен? И чун авай багъдивай я, лагъ.
ЭМИНА: - Нур хъчирай ви багълариз! Асан хъанва заз.
Гуьгъуьл шад я. Гъар декъикъа масан хъанва заз.
Заз чиз, и багъ язва Белед-Вирандинди?
КЪАРАВУЛ: - Эхъ, зи шаир Етим Эмин.
ЭМИН: - Жеч ам хътинди.
Я инсан, я дуст яз.
Куда Къазанфаран экв
Ишигълаван ийиз даим зи уьмуьрдин рехъ.
Адилрикай адил я ам, аллама чIехи...
Къаравул: - Квачирбурук кутуна ам инсанри пехил.
ЭМИН: - Дуьнья лугъуз, са бала я – туш гъич са затIни,
Къазанфарар адан кьилел жеда таратI хъиз.
Пехилбурни, наданбурни, тIветIрен лувар хъиз,
Кана куьтягъ жеда.
КЪАРАВУЛ: - Валлагъ, гъахъ я гафар ви.
КЕРИМ: - Гъун, чилин нур, рекъе гъатин. Яцар чи тух я,
Арабадик кутунва за.

КЪАРАВУЛ: - Квез рехъ ачух я.
(Керимаз) Ма, къачу, хва, и багълама. Жедач зун кесиб.
Кутунва за квез рекъера недай фу, ниси.
КЕРИМ: - Я чан халу, ви вилик чун гъакІни буржлу я.
(Эминаз) Хъша зи нур!
КЪАРАВУЛ: - Рехъ Аллагъди авурай куъруъ.
Къачу, ахлад. Гъахътинбур хъуй чи буржар вири.
Ибурни квез чуъхверрикай – Эминаз кІани,
Адан чІалар кІелиз, халкъдиз акІ машгъур хъайи.
ЭМИН: (Керимаз) Эхъ, хъфида гумаз шадвал, акур къе, стха.
Гъар са касдихъ аваз хъурай вун хътин арха.
Багърийрикай рикІ хайи кас шивдал хвена икІ,
Къайгъудавай адан, хура кузвас жумарт рикІ.
КЪАРАВУЛ: - Хъсан рехъ хъуй! Хуърай бала-къададикай куън!
ЭМИН: - Сагърай, стха. Ви багълара Абукевсердин
Чигер хъвана хъфизва зун дири шангъар яз.
КЪАРАВУЛ: - Гъалалвилел хъурай, шаир. И дуъньядал чаз
Вуч кими я!? Садаз садан авачиз къадри,
Твазва чна и дуъньядин гелера агъри.
Са чІал хълагъ, гъич садрани рикІелай тефир,
Алуддай, гъам агатайла, рикІелай пехир.
Тарсни жедай ван хъайидаз, хукуддай мана.
Вазни хъурай дуъньядикай рахадай багъна.
ЭМИН: - Ви гаф чІуриз женни завай Мамрачрин багъда?
Къарагънавай, йиф алатна, гуъгъуъл икІ чагъ яз.
КЪАРАВУЛ: - Лагъ жуван чІал, и дуъньядин къимет вуч ятІа,
Адан вилик чи буржийрин медед вуч ятІа.
Садбуруз и дуънья вучиз залан пар ятІа,
Муъкуъбур куъз дуъньядикай бейхабар ятІа.
ЭМИН: -Фана затІ я, дуънья, стха, гъич садаз тахъай,
Гъардаз вичин къимет ава дуъньядиз гудай.
Пар тирбуру ялзава ам хъана гъавалат,
Гъам тирбуру чІугваз ава гъамни хажалат.
Гена регъят я адакай бейхабарбуруз.
Абурукай я зи чІалар:

**Дуъньядикай бейхабардаз
Тегъердин къадри вуч чир хъуй?
Веледдикай дуънья дардаз
Мехъерин къадри вуч чир хъуй?**

Эмина чІалар лугъуз, абур багъдай экъечІда.

**Течирдаз я хурма, къайси,
Дугъри-игри, дуъзни акси,
Экв такур буъркъуьдаз Шемси-
Къемердин къадри вуч чир хъуй?**

**Гъава сад жеч аран-дагъдин,
Хаталудан, уъзуагъдин.
Терг ийирдаз таз тар багъдин,
Бегъердин къадри вуч чир хъуй?**

Им баяд туш, къаза я хъай,
Вилиз акур, къилел атай,
Гъич уьмуьрда такурдаз чай
Шекердин къадри вуч чир хъуй?

Фагъир Эмин, - мукъаятдиз! –
Вуж килигди шикаятдиз?
Гъич тефейдаз сиягъатдиз
Сефердин къадри вуч чир хъуй?

Автордин сес: - Рехъ яргъи я, суьгъбет къалин,
Гъикъван ширин! Аман Аллагъ!
Гелни амач чанда тАалин,
Хъанва секин. Я чан Аллагъ!

Гъим байгъамбар, гъим малайик –
Къвед къве къегъал къуьн къуьневай,
Къвед къве дагъ хъиз, син синевай,
Авунва на къакъан, Аллагъ.

Мецерикай везинравай,
Мензилравай вилерикай,
Туб тупАвавай гъилерикай
Тесниф жезва дастан, Аллагъ.

(ПЕРДЕ)

МУЪЖУЪД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Гъажикъурбанан гъаят. Айишади вичин баргъар ацазва. Бубадини хци алердин къекъуьцрихъ епер акалзава.

ГЪАЖИКЪУРБАН: - Хкъвезмач гъич са кар гъилий. *(Къвалах гадарда)*
АЙИША: - Ийимир. Пака
Физвач хъи вун векъер хкиз. Къуьд ава яргъа.
ГЪАЖИКЪУРБАН: - Къуьд атанва зун паталди. Къаю къунва рикI.
Эмин хътин инсан физва... ЧАлахъ жеда гъикI?
АЙИША: - Сад Аллагъдин къадарар я.
ГЪАЖИКЪУРБАН: - ГъакI лугъуз, чавай
Акваз-акваз къакъатзава рагъ цава авай.
АЙИША: - Гъикъван эхрай язух чанди жегъил чАвалай?
КЕРИМ:- Рагъ гъа рагъ я, гъич санихъни фидач цавалай.
Адан нулар ва нуларин чимивал чилив
Гъаз амукъда крарани лап куьлуь-шуьлуь.
Эмин фида. Амма адан жавагъирри чаз
Мажал гудач уьмуьрлухди, чун есирда къаз.
ГЪАЖИКЪУРБАН: - Керим, вун, хва, дегиш хъанва...
АЙИША: - Жеч гъа! Ракъурмир
Лагъанай за жуван бала.
Гъажикъурбан: - Ви мез рахурмир!

Эркек я ам! Дад акурай кӱудан-цурудан,
 Кӱил акӱудиз чирни хӱурай дуьздай, чӱурудай.
 АЙИША: - Чир хӱанани? Зи баладин рикӱ кӱарсанава.
 Гӱажикӱурбан: - Киса ман, паб, кӱарсанвайбур гӱар сана ава.
 КЕРИМ: - Вуч гӱуьжет я зун паталди кӱазвайди куьне?
 Куьмек це: гӱикӱ дегишарда и фана дуьне?
 АЙИША: - Аман, бала! Асивалмир!
 КЕРИМ: - Аллагӱ таллади
 Вучиз икӱван кутазва бес чи кӱил баладик?
 Вири Адаз аквазвайла, за вуч хӱлагӱда?
(Гӱилевай сенятар яргӱаз гадарна)
 Гена жуваз такунайта. Рикӱ тваз куьлягӱда,
 Рехӱди адан келимайрихӱ акална за яб.
 Вич кӱван бахтсуз инсанар мад аватта яраб?
 Адан мецел кӱвез алатай келимайри куз,
 Тал талдихӱай хӱини жез кӱвез хӱана хуруз.
 За фикириз хӱана: ихӱтин дуьне жедани?
 Инсан виле такваз, икӱван хӱиле жедани?
 Аквазвачни бес Аллагӱдиз?
 АЙИША: - Жемир, хва, аси.
 КЕРИМ: - Япариз ван жедай чӱавуз Эминан веси,
 Гӱикӱ лугӱудай рикӱи: дуьне барбатӱ хӱурай вич!
 Инсанвилез туькӱвей кӱимет тагуз авай гӱич.
 Гӱажикӱурбан: - Эхӱ, чӱалари зурбадаказ ийизва таӱсир.
 Айиша: - Гӱич хиве кӱаз тахӱурай гӱа вуна ви тахсир.
 Гӱажикӱурбан: - Чӱалар япуз ван хӱайила, иви жезва дав.
 КЕРИМ: - Вилер ахӱай тежез, дах, ам рахаз авай зав.
 АЙИША: - Вун тирвиляй – чан хва, вичин умуд кумайди.
 ГӱАЖИКӱУРБАН: - Вич, хва, кӱалби-кӱарайрикай хукудзавайди.
 КЕРИМ: - Яб це садра!

(Сифте цӱарар Керима кӱелиз, Эминан сесинал элячӱда)

**Зун кӱейила, тазиятдиз кӱведайди,
 Ачух дуьнья, я сагӱ чан тагайд атуь.
 Зи гӱалдикай вичиз хабар жедайди,
 Архадикай хӱсанвал тахӱайд атуь.**

**Килиг, за хӱиз икӱ етимар хвейиди,
 Зун хӱиз эхир кана кабаб хӱайиди.
 Зун хӱиз гӱавая чан гӱиляй шайиди,
 Зи рикӱикай гӱам-пияла хӱвайд атуь.**

**Заз хӱиз архадикай са югӱ тахӱайди,
 Зун хӱиз алтӱушна пехӱери чухвайди,
 Зун хӱиз тарашна вири мал тухвайди,
 Заз хӱиз гӱа ихӱтин зулумар хӱайд атуь.**

**Зун хӱиз етим хвена пашман хӱайиди,
 Заз хӱиз хвейидакай душман хӱайиди,
 Зун хӱиз зайиф, гӱал перишан хӱайиди,
 Я са кесиб, гӱахӱ рикӱел алайд атуь.**

Етим Эмин, на етимар хуьналди,
Ваз арха жеч ви весияр туналди.
Татуй залум зи мейитдин чинални,
Яд кас атуй – са инсаф авайд атуй...

Куьчедихъай балкандин кIвачерин сесер акъатда. Вири сад садаз
килигиз къя хъана амукъда.

ГЪАЖИКЪУРБАН: - Атана хабар!
АЙИША: - Вуч хабар-е?
ГЪАЖИКЪУРБАН: - Алад, хва, килиг. (*Айишадиз*)
Вуна фена зи пек-партал ая кван гъилик.
АЙИША: - Акъваза кван, я кас, садра хтуруай гада.
Вучтин хабар гвайди ятIа, лугъурай ада.

(*Гъаятдиз Афиз гъахъда*)

АФИЗ: - (*Теспача яз*) Саламалейк, Гъажикъурбан!
ГЪАЖИКЪУРБАН: - Алейкум салам.
Хийир-хабар? Макъаз яни халудин къвалав?
АФИЗ: - Ваъ – ви къилив, Гъажикъурбан. Чуру хабар гваз.
Вилерилай яргъи рехъди сел хъиз накъвар къваз.
ГЪАЖИКЪУРБАН: - АкI хъайила, галамач чахъ Мегъамед – Эмин?
АФИЗ: - Ваъ, галамач.
ГЪАЖИКЪУРБАН: - ЭвичIзава женнетриз вичин,
И дуьнедал такур. (*Шехъиз къерехда акъвазнавай Керимаз*)
Чан хва, балкIанар хкваш. (*Айишадиз*)
Вуна тади гъалда вилик са фу-ядни гъваш.

Керим къецелди катда, Айиша, са герендила итимарни кIвализ гъахъда.
Сегънеда Етим Эминан сес рахада.

ЭМИНАН СЕСИНАЛДИ:
- Мегер гъикъван жеда вун чал гъавалат?
Ша, мийир тIун, бес я, аман дуьнья гъей!
Бязибуруз я вун гъамни хажалат,
Бязибуруз я вун девран, дуьнья гъей!

Фугъараяр бязи гъам-хажалатиз,
Бязибурув къунвачни вун ажеб дуьз.
Бязибуру атIлас, дере, диба куьз,
Бязибуруз я вун душман, дуьнья гъей!

Дугърия, ви амаларни пара я:
Ажал мукъвал хъайла, вун квез чара я?
Килигайла, яз вун карвансара я, -
Илифиз, хъфидай мугъман, дуьнья гъей!

Фана я вун, дуьнья, гъич садаз тахъай,
Давуд халифа яз – Давудаз тахъай,
Акъван кIевиз къуна, Намрудаз тахъай;
Низ хъана бес вакай дарман, дуьнья гъей!?

Бязибуру ийида вал шадвал,
Бязибуруз я вун гъамиша шел-хвал,
Бязибуруз я вун ажеб девлет-мал,
Бязибуруз я вун гъижран, дуьнья гъей!

Бязибурул жеда вун хупІ гъавалат,
Бязибуруз я вун диван адалат,
Бязибуруз гуда вуна хажалат,
Бязибуруз я вун игъсан, дуьнья гъей!

Етиим Эмин фугъара я мубтала,
Бала я, дуьнья, вун бала я, бала,
Низ амукъна вун, эй дуьнья, къала, -
Бениагъад гъич са инсан, дуьнья гъей!

(Перде)

ЭХИР

Гъажикъурбанан гъяат. Гъажикъурбан авачиз балабандин музыка физва. Кур пашман Керимаз Айишади рикІ-дуркІун гузва.

АЙИША: - Чан дидедин! Гъикъван жеда вун рикІи рикІ нез?
Я хъвер техкъвез кІуфал, я шад рахан тийиз мез?
КЕРИМ: - Завай, диде, жув и гъалдай жезвач акъудиз,
РикІиз хъайи тІарвал жуван чандай акъудиз.
Вилерикай карагзава рекъер ам хкай,
Япарани тикрар жезва гафар ам рахай.
АЙИША: - Багърийрикай арза-ферзе ийизвайни, хва?
КЕРИМ: - Ваъ, я диде, адав вичин гуьгъуьлдив къал гвай.
Тикрар ийиз хъана чІалар, перишан рахаз,
Вичин эхир-нефесдин чІав мукъваллаз акваз.
Алама зи рикІел ихътин цІарар ам рахай:
«И къасават алуд залай, «Аллагъ, Аллагъ» - лугъуз-лугъуз
Пелтек тир мез акъвазармир са легъзеда йифиз-юкъуз.
ШейтІандиз лянет авуна, гъич рахамир виниз-агъуз.
Икъван гъакъар гардандаваз, бес гъикІ фида мичІи суруз!?
Къаст авуна, гъереката вуна дири амаз, гуьгъуьл...

КичІе хъухъ ваз Аллагъдихъай, Эмин, вуна гъваш салават,
Гъич са касдал пехил жемир рикІе туна пис адават,
И несигъат къуртІа вуна, къве дуьньядан жед саламат,
Ви вуч кІеви кар аватІа, Аллагъдал ая аманат,
Аллагъ-пайгъамбарар течиз, жемир вун аннамаз, гуьгъуьл!
Айиша: - Эхъ, чан бала, вири крар абурун къадар я.
Чунни Аллагъ-пайгъамбардин муьтІуьгъ лукІар я.
КЕРИМ: - Язух Эмин. Чиз-чиз, вичин кІвачералди ам,
Фена фана дуьнья туна, туна гъижран-гъам.
Гъикъванбур вахъ шехъзаватІа, эй чилерин нур!?
И дуьньяда чи гъал гъикІ хъуй, вун галачиз тур?
ГЪАЖИКЪУРБАН: - *(КІваляй экъечІна)* Бес я, чан хва, вуна рикІиз
гайи азият.

Вав агакьна, масадав ваъ, эвер-весиат,
 Вуна адаз хгана, хва, квахьнавай умуд.
 Гьам рикълел хуъз, хажалат-гьам жувалай алуд.
 Мегьамед-Эмин аматла, чахь Етим Эмин
 Амукъда, хва, цавара рагъ, варз, ад хьтин.
 Жавагьирар амукъда, хва, секинвал тагуз.
 Адан метлеб, адан къуват чаз гьар са члавуз
 Халкъдин патай кланивал яз акваз амукъда,
 Вавни ам, хва, дерт алудиз рахаз амукъда.
 КЕРИМ: - Эхъ, гьакъ я, дах. Жаваб я чун адан эвердиз.
 Гьамиша кваз амукъда чун адан кесердик...
 Несилар къвез хьфида и фана дуьнедай,
 Амма садни жедач адаз муьтлуьгъ тежедай.
 Вахтар фида, девиррихъай девирар къвез мад,
 Эмин шаир жеда къилел даим экуьн ад,
 Садни вичив агакь тийир къакьанда жедай,
 Лезги халкъдин къилихдани вижданда жедай!..

Гьажикьурбанан балабандин сес руьгъ квай музыкадал элячлиз, сегьнедиз тамашадин
 иштиракчияр ва алай аямдин инсанар экъечла, абуру вирида сегьнедин деринда пайда хьайи
 Эминан къаматдив цуьквер эцигиз, шиир рахада.

АВТОРДИН СЕС: -

Ви эвердин ван галукьна, чилер-цавар рахазва.
Регьимлу гьар сада дамах ийизва ви тварцел, дуст.
Ви эверди кутур зурзун лезги халкъдик кумазма,
Гьар юкъуз ви жавагьирар рахазва чи мецел, дуст.

Лугьузва на: мерд инсанар куьч хьанвани уьлкведай?
Белки вахт я хуьруьн къилел тегьуьндин тиб элкьведай?
Вун – арифдар, затни авач и дуьньяда тежедай,
Гьа члавузни вун риклера хуьда, тадач къецел, дуст.

Дерт дердинал къвез, гьахьзава чун ви чехи камалдиз.
Вун хьтинбур гьи девирда муьтлуьгъ хьана ажалдиз?!
Эмин лугьур твар гуз хуьре цудакай са аялдиз,
Ви вил галай емиш пара жезва халкъдин тарцел, дуст.

Чан цла гьатна, жув ми хьи яз, ви тум я хупъ бегьерлу.
Гьар гафунин мана - дерин, царцин гьайбат – кесерлу.
Тахьайтла чун гьиниз катдай мецеридай зегьерлу,
Хаинарни рахазвайла чавди халис ванцел, дуст?

Жувал къачуз, акьудиз кланз вун дердерин есирдай,
Чун фад, я геж къведа рекьел дуьнья масад туьклуьрдай.
Амма къе чун вуна кутуришиглаван жигьирдай
Кисна къвезва, гьил эцигиз ви къаматлу къванцел, дуст.

2018 - йис.

(Перде)

Гьукаят

Гьаким КЪУРБАН

ЯРУ ЯРАГЪ¹

Къуд лагъай къил Суфийрин сирер

(Романдай чӀукӀар)

1

Муършуьд Исмаила лугъузва:

– Ихътин тӀерикъат хкъянавай мусурманди вичин вири уьмуьр, чан, рикӀ, фикирар, хиялар, мурадар, гьиссер... Аллагъдихъ элкьуьрзава... Эгер лажим хъайитӀа, Аллагъдин тӀварцӀелди ада кӀваликай-йикъакай, хзандикай, аял-куьялдикай, мал-девлетдикай, яшайишдин шад-пашман гьерекатрикай, вири жуьре къайгъуйрикай, мярекатрикайни межлисрикай вичин пай атӀуда... Ада вич Аллагъдин рекъе чан гузвай инсандиз: кесиб лежбердиз, къекъверадиз, сагьилдиз, сиягъатичидиз, девришдиз элкьуьрда...

Муършуьдди ял яна, суьгьбет давамарзава:

– ТӀерикъат – мусурмандин къилин винизвал я. Анжах рикӀел хвена кӀанда: тӀерикъат хкъягъун регъят я, амма хуьн – четин...

Малла Мегъамеда дикъетдивди яб гузва, адаз малум жезва:

ТӀерикъатдин терефдал алай инсанри чпин имам, тӀерикъатдин муършуьд, шейх Исмаил Аллагъдив гекъигзава: адан гафунай экъечӀзавач, адан гьилериз теменар гузва, кӀвачер чуьхуьзва...

Икъван чӀавалди тӀерикъатдин къиле къанни цӀукъуд муършуьд хъанва, алимдиз са шумудан тӀвар галай-галайвал чизва: абурун сиягъ чӀехи халиф Абубекиралай эгечӀзава, адав и илим Мегъамед пайгъамбадила, адавни ЧӀехи Аллагъдила агакъна...

ТӀерикъатдин къанни цӀувад лагъай муършуьд Куьрдемирви шейх Исмаил Ярагъ Мегъамедан вилик ацукънава. Адан секин рахунар, чина авай нур, вилера авай милайимвал куьревидиз гзаф бегенмиш хъанва, гьавилай дикъетдивди яб гузва, ван хъайи гафар рикӀел хуьзва, къилиз акъудунал рикӀяй рази жезва, къил элязава, пӀузарикай «къабулзава», «алакъда», «ийида», «эхъ» гафар хкъудзава.

ТӀерикъатдин тарсар са шумуд юкъуз давам хъана.

Малла Мегъамедан бейнида тӀерикъатдин илим, гафунал гаф, аятдал аят, сурадал сура, суьннидал суьнни къевез, битмиш жезва.

¹. Эхир. Эвел 1,3,5 - нумрайра ганва

Терикъатдин муършуьддинни Малла Мегъамедан арада рикъай-рикъиз сирлу суьгъбетар, суалар ва жавабар, кьинер хъана. Эхирдай муършуьдди малумарна:

– Ваз, гьуьрметлу Лезги Малла Мегъамед, тТерикъат бегенмиш хъунал зун шад я. Терикъатдин илим мусурманриз чирун, ам халкъарин арада гегъеншарун Аллагъдин вилик суваб кар я. Заз вун Лезгистанда, Дагъустанда, Чеченстанда тТерикъатдин нубатдин муършуьд хъуниз лайихлу яз аквазва... Эгер за вал гъахътин дережа ихтибар авуртла, эгер за ваз гъахътин ихтияр гайитла, эгер за вун гъахътин ихтибар авуниз лайихлу я лагъайтла, вуна вуч лугъуда? – Мегъамед хияллу хъана. – Вун рази яни? Валай гъахътин пар кIула къаз ва яргал рекъиз тухуз, мусурман халкъарин арада чукIуриз, абурун бейнидиз таъсириз, жувалай чешне къалуриз алакьдани?! Ихътин теклифдиз вуна вуч лугъуда? – муършуьддин суалри Мегъамед вич-вичел хкана.

Мегъамедаз куьрдемирвидин вири гафар хуш хъана, анжах вичин тарифар авун рикIи къабулнач. Муършуьддиз яб гуз-гуз, ярагъвидин кыле жуьреба-жуьре фикирар, суалар, жавабар арадал къвезва: «Терикъат.. Терикъат – им гъа за жагъурзавай илим, заз хуш, заз кIани илим, рехъ я... За и рехъ къабулзавани? Гьелбетда, къабулзава... Терикъатдин рекъай зун рекъидалди фида... За гила муършуьддин суалдиз гъихътин жаваб гун? «Эхъ» лагъайтла, за жуван ватанда тТерикъатдин рекъел вуж гъин? За хкъзавай рекъел вуж атун мумкин я? – ада хиялдай вичин дустар, танишар тупIалай авуна, рази жедай хътинбурун тIварар къуна: Уьсейдер, Кебир, КIасай, КIуфай, Селим, Мегъведин ... – ТIимил я ман... Мад жагъурда... Гъар хуьре заз чидай къвед-пуд агъил, къуд-вад жегъил ава...»

Мад фикир-фагъум хъувуна, Мегъамеда муършуьддиз мад сефер икрамна, инанмишвилелди лагъана:

– Зун... рази... я, гьуьрметлу шейх Исмаил, – ярагъвиди жаваб гана.

– Заз вун, гьуьрметлу Лезги Малла Мегъамед, жуван ватанда вири тТерикъатчийрин кыл хъуниз лайихлу яз аквазва, за вун гъакI яз гъисабзава. За ваз гъахътин ихтияр гузва! – шейх Исмаила къарагъна Мегъамед къужахламишна, адан далудиз кап яна, лагъана: – Мубаракрай! Ваз Чехи Аллагъ куьмек хъурай!

– Пара къадар сагърай, гьуьрметлу шейх. Вунни гъамиша Чехи Аллагъдин нурдик хъурай! – ярагъвиди вичин рикIик, вири бедендик шад руьгъ акатнавайди гъиссна.

Куьрдемирви шейх Исмаила, тТерикъатдин муършуьдди, Ярагъ Мегъамедаз вирд гана: ам Накъшибендидин тТарикъатдин муършуьд тирди тестикъарзавай чар гъазурна, адал муьгъуьр эцигна, шагъидар алай чкадал еке гьуьрметдивди вугана, Аллагъдин патай атанвай дережа тебрикна, вичин ватанда тТерикъатдин рехъ гегъеншардай ихтияр авай алим, имам, шейх, муършуьд яз, рекъе хтуна.

Чара жедайла шейх Исмаила Ярагъ Мегъамедаз лагъана:

– Ваз, Муършуьд Мегъамед, ви гуьгъуьнлай жедай муършуьд тайинардай ихтиярни ава. Хъсан сят хъурай!

Цийи муършуьдни адан сад лагъай муьруьд Уьсейдер Гъасанахъ галаз, стхаяр хъиз, чара хъхъана.

БалкIанар дуьз рекъе гъатайла, Мегъамед, кыл хкъажна, инихъ-анихъ килигна. Къуд пад эвел-эхир авачир дуьз чуьл я. Кефердихъай, лап яргъай, хайи дагъларин кукIушар аквазва... Рикъиз регъят хъана, ам хиялдай хайи Вини Ярагъдал акъатна... Кимел фенва... МискIиндиз гъахъзава...

Цийи муършуьдди, вилер вилик квай балкIандал, адал, кIул вегъена, ацукънавай Уьсейдерал алаз, хиялдай вичин уьмуьр, вичин цийи дережа, вичин хивиз аватнавай везифаяр, вичин ацукъун-къарагъун, Аллагъдин рекъе авур ва гила ийидай гьерекатар тупIалай ийизва...

«За жуван рахунар, гьерекатар квелай башламишин? За жуван вязда жуван ярагъвийриз вуч лугъун? Ахпа къунши хуърерин, шегъеррин мискИнра вуч лугъун, вуч тикрарин? Чи инсанриз виридалайни гзаф азият гузвай месэла вуч я? Абур ханарилай, беглерилай аслу хъун, абурун зулумдик хъун, къзад хъун, – аял чIавуз вичи тукIуърай гаф рикIел хтана, Мегъамедан пIузарик хъвер акатна, – тушни?! Я. ГъакI хъайила, абурун руьгъ, рикI азад авуна кIанда. ГъикI? Са фикир-фагъум авуна, рехъ жагъурна кIанда... Къвед лагъай месэла – хайи ватан ягъийрикай азад авун... Имни руьгъдин, рикIин азадвилехъ галаз кIеви алакъада авай месэла я... Ватандин азадвал гъикIкъазанмишда? Ягъияр гужлу я, чун – ажуз... Вучда? Халкъ женгиниз гъазурна, къарагъарна кIанда...»

«МефтIеда, ивидин дамарра, кIарабра лукIвал гъатнавай инсанар ягъийриз акси къарагъар жедани?!.. Бес абур Гъажи Давуда къарагъарнай эхир! Яраб ада вуч авунайга? Гъахътин къегъгал чешне къалурда... Жувалай чешне къалурна кIанда... Инсанрик уьткъем руьгъ кутуна кIанда... Ахътин руьгъ алай вахтундани анжах бязи инсанрихъ, – хиялдай вичин Уьсейдер хътин викIегъ дустар фена, – ава эхир! Гзафбурун руьгъер ахвара ама... За азадвал кIани руьгъер ахварай авудна, хушка авуна, къарагъарна женгиниз тухвана кIанда. ГъакI ийида!»

«Терикъатдин заз таниш илимрик мусурман инсандин, мусурман халкъдин азадвилин месэлаяр квач... Вучиз квачга?... Чидач... Абур герек я эхир! Лап герек я, за кутада... Зи вязериз яб гана, гъавурда авай инсанри завай, вуна вучиз абур кутуна, лагъана, жузуртга, за вуч жаваб гун? – Мегъамед жавабдихъ къекъвена. – Терикъатдихъ са шумуд рехъ ава: гъар муьршуьдди а пак илимдик вичин пай кутаза, – вилерикай шейх Накъшибенди, шейх Исмаил... карагзава, мефтIеда «Аллагъдин рекъе цIурун», «Аллагъдин рекъе жуван чанни гуз гъазур хъун» жумлаяр эзбер жезва. – Терикъатдик гъар муьршуьдди вичин са цIийивал кутаза, вичин хел яратмишзава, адал вичин тIварни акъалтзава. За яратмишдай хилел зи тIварни жедатга?! Вагъ! – хъверзава. – Заз тIвар хъун герек авач, кар хъурай, заз кар хъана кIанзва... Эхъ, – вичин хиял масадаз чир тахъана кIанзавай хъиз, къваларихъ килигна, ада фикирна: – Астафируллагъ! Им жуван тарифун хъана хъи! Заз арадал гъиз кIанзавай, икъван чIавалди садазани хабар авачир тIерикъатдин хел арадал гъида, – хъверна. – Ам за сифте жуван вязера лугъуда, ахпа тамамдаказ яратмишда, ахпа... Эгер зи рехъ халкъди къабулайтга, адал тIвар, завай хабарни къун тавуна, вич-вичелай акъалтда... Гъар са карда халкъдиз жувалай чешне къалурна кIанда».

Фикирдай вич ихътин нетижадал атайла, Мегъамедаз вичин кIулалай къе-лен къеженвай пар алатай къван регъят хъана. Гила ам вичи къиле тухузвай яшайишдикай гъалатIар, гунагъар, тIерикъатдихъ галаз къан тийизвай гьерекатар жагъуриз эгечIна... Адаз аламат жезва: вичин уьмуьрдай гунагъ крарни жагъизва.

«Чи хуьре, мягъкемада гунагъкар са зун туш... Гзаф гунагъар чи хуьруьн, магъалдин мусурман инсанрик: ханарик, беглерик, фекъийрик, кавхайрик, картарик, устIаррик, савдагаррикни ква, – Мегъамеда хиялдай гъисабзава: кесибривай харж къачун, абурун девлет къакъудун, тарашун, мал-девлет кIватIун, закат кесибриз пай тавун, нефс ахъайун, тапарарун, алцуарарун...»

«Чи инсанрин виридалайни чIехи гунагъ – Аллагъдихъ, ада чаз ракъурнавай диндихъ кIевелай, дериндай, рикIивай инанмиш тахъун я...»

Гъар са мусурманди мискIиндиз вичин бегъердилай закат яз гузвай цIудалай са пай имамриз, маллайриз, фекъийриз, мижевириризмукъун, абуру чпи тIуьн, кесибриз тагун – мадни еке гунагъ, тахсир, гъалатI я.

За и гьалатлар туьклуьр хьийида, вири гунагьар жуван хивяй акьудда...»
... Мегьамедни Уьсейдер ватандив ахгакьзава.

Кьулан вацлалай элячлдай чкадал алай уламчи ярагьвиди Мегьамедаз муьр-шуьддин кьакьан дережа мубаракна, юкь агьузна икрамна, адан абадилаи, клвачерилай гьилер чугуна, «шукур, Аллагь» лагьана.

Мегьамед тажуб хьана. «Идаз закай муьршуьд хьанвайди икьван фад ни хабар гана хьуй?!» – хиялдай жузуна ада вичи-вичивай. – Им заз ватанда хьайи сад лагьай тебрик я».

– Сагьрай, стха. Ваз и хабар ни гана? – жузуна.

– Малайикри, – уламчиди хьверна.

Цийи муьршуьддин риклел бубайрин мисал хтана, ам вичиз кланивал туьклуьр хьувуна: Хьсан хабарни пис хабар инсанрив фад агакьда.

– Чна лагьай касни авач, – Мегьамед Уьсейдераз суалдалди килигна. – Гьакл тушни?

– Эхь. Зани лагьай са касни авач, стха, – Уьсейдера вилер экьисна, кьуьнер чуькьвена. – Куьрдемирдай хкьезвайбур са чун туш кьван?!

– Акл хьайила, Гьасана чалай вилик Вини Ярагьдал цийи хабар ракьурнава, – аян хьана Мегьамедаз.

2

– Аслан ханди мад чи чилер кьазва! – зулун са пакамахь мисклндилаи мижевиридин гьарайдин ван акьатна.

– Хандин нуькерри мад чи чилер кьазва-а-а! – виниярагьвийри сада-садав кьалабулух квай хабар агакьарзава.

Чилериз талукь чулав хабар вад-цлуд декьикьада вири хуьруьз клана.

Хандиз кьаз клан хьайи барзадал касни алачир. И сеферда агакьай чуру хабар, малум хьайивал, Кьулан вацлун дугуна авай жемьтдин хсуси чилериз талукь тир.

Уьзденар, лежберар, чпин лашар, гьанефар кьачуна, царар, валар авай гуьнедай агьуз тади кваз, гьарай-эвер, себ-сив ацалтна дугуниз фена.

Аслан хандин нуькерри, вацлун кьере, кьурухар хьиз, кьунвай чилерин иесияр хуьре авайдакай менфят кьачуна, чпиз эмир гайивал жагьунар эляна, чилерин арайра авай сергьятдин кьванер гадарна, са зурба мулк авуна, яцар, гамишар галай вад туьрез инлай-анлай вегьена, илигна цазва.

Иесияр агакьайла, абуруз чпин чилер чир хьхьанач...

– Я стхаяр, куьне чи чилер вучиз цазва?! – хабар кьуна каш-кашал текь-везвай яшлу уьзденди.

– Чан стха, чна чаз лагьайвал ийизва, ахьтин суалар Аслан хандиз це, – жаваб гана яшлу нуькерди.

– Анаг чи акьашар тирди кьез чизвачирни?

– Ваъ, – нуькерриз чизва: хиве кьун тавун кьилин секинвал я.

Хьиле гьатнавай уьзденри сеперар гуз-гуз нуькеррал гьужумна... Инал тамам дяве хьана: алатай йисуз хуьруьн барзадал хьайи рахунар, сеперар, кьургьар цийи кьилелай тикрар хьхьана. Нуькерар чукурна.

– Нуькеррин тахсир авач, – лагьана са уьзденди, – Абуру чпиз лагьай кар ийизва. Тахсир хандинди я! Гьадаз кьисас кьуна кланда!

Уьзденри, лежберии са шумуд йисуз вацлун кьер кьванерикай, цацарикай миьхна, пер яна, туьрез хуькуьрна чинал гьанвай, вуч цайитлани экьечлзавай, бегьер гузвай чилер, гьардаз хьанвай са-кьве путун чка са йикьан кьене квахьзавай.

– Я инсафсуз хан, я к... хва, – лежберри хандиз сеперарзава, чпин чилер виликан шикилдиз хкизва. Гьарда вичин фикир лугьузва:

– Барзада хъаначтIа, хандиз ина ругъунар цаз кIанзавай ман.
– Чпикай инсанар икъван гзаф рахазвай ругъунар вуч затIар я?! – жузуна сада.

– Ранг хкуддай хъчарин дувулар.

– Дувулар патал жуван жемятдин кефи хаданин?

– А дувурихъ савдагарри еке пулар гузва.

– Я кIвал чIур хъайи хан, – лагъана Гъашима, – вун мус тух жеда?!

Калуз балкIанрал алаз хуьруьн регъберарни атана.

Кавхадини къазиди анжах кьил галтадна.

– Зун хандихъ галаз рахада, – лагъана муьршуьд хъанвай, анжах вичин дережа къалуриз агакъ тавунвай Малла Мегъамеда.– Амма... – хандинни вичин арада хъайи суьгъбетар рикIел хтана, адавай фикирдин эхир лугъуз хъанач.

Жемят хуьруьз хтана, хандин сарайдал фена. Эверайла экъечIай нуькерди лагъана:

– Аслан хан авач, ам Къасумхуьрел фенва.

– Гила чна вучда?

– Къасумхуьрел фидани?!

– Хан иниз хкведайвал ийида.

– ГьикI?

Са десте жегьил уьздена, чпи-чпиз вилеринбур авуна, Пирен булахдал фена.

Кала хъайи агъвалатдикай дуьз малумтар агакъайла, хуьруьк цIийи кьилелай къал акатна: яшлу инсанри ийизвай агъарар Аслан хандин ирид архай рив агакъзавай. Адан хийирдиз садавай са гафни лугъуз жезвачир: хандин тереф хуьзвайди гъасятда халкъдин душман жезвай.

Йифен къулариз Аслан хандин сарайди цIай къуна.

– ЦIай! Аслан хандин сарайди цIай къуна! – гъарайна мискIиндила мижевирди. – ЦIай хкадариз ша, ярагъар!

Вири хуьр кIвачел акъалтна. ЧIехи-гъвечIи хуьруьн рагъ экъечIдай къерехдал, пару галай къеле хътин кIвалер алай чкадал физва. Инсанрик са хажалатни квач: садбур хуььрезва, садбуру «ай, хъана», садбуру «цIай ягъайбурун гьилер сагърай», садбуру «хандиз вичиз цIай яна кIанзава» лугъузва...

Сарайдин гъаятдин нуькерар, балкIанар, алафар авай пад, икьи гум ацалтна, гагъ къати, гагъ яваш ялавар хкатиз, къуд пад ишигълаван ийиз, кузва... Хандин хзанар: бикейр, аялар тавханайрай куьчедал экъечIна, санал кIватI хъана, шехъзава... Нуькерри сада-садаз гъараярзава, кIвалей шейэр: парталар, месер, халичаяр, къапар... акъудзава... КIвалери цIай къаз кичIезва. Са ни ятIани гъаятда авай гъавиздила яд тухуз ялавриз язава, абур мадни къызгъин жезва...

Сарайдин айванри цIай къуна... Кузва...

– Жемятар, куьмек це! – нуькерри, герен-герен инсанрихъ элкъвез, гъарайзава.

Инсанар цIун зегъем галуьк тийидайвал яргъалай килигиз акъвазнава, шехъзавайбурун гуьгъуьл къачуз, абуруз куьмек гуз садни физвач.

Кузвай сарайдиз килигиз Бункъ бубани атанва. Инал алай гьалар акурла, еке зегъметар чIугуна эцигнавай, цIун ихтиярда гъатнавай дараматрин гъайиф чIугуна, ада фикирзава: «Ханар инсанриз гьикъван такIан я! – вилерикай карагзавай ханарихъ элкъвена, хабар къазва: – Куьн вучиз икъван намерд я?!»

Сарайдин вилик кавхани къази акъвазнава, абурун патав Мегъамедни атана. Кузвай сарайдикай, ханди пака чпин кьилел акъуддай гъарай-эвердикай суьгъбетар авуна, абуру са суалдиз жаваб жагъурзава: «ЦIай ягъайди вуж хуй?!»

Гьикъван фикир-фагъум авуртIани, жаваб жагъизвач: шак физвайбур ава, анжах тIвар къаз жезвач: четин я, инсан квачир баладик кутан тийин.

– Бес Аслан хандин сарайдик цай кягъай душман вуж хъуй?! – гъарайзава ийир-тийир квахънавай кавхади: адаз вичин къуллугъ къакъатиз кичлезва.

Гъа и суал атла патал акъвазнавай зегъметчи ярагъвийри масакла эцигзава:

– Яраб хандин сарайдиз цай ягъай къегъал вуж ятла? – инсанризни чир хъана кланзава.

– Чир хъанайтла, за а къегъалдин гъилериз теменар гудай, – лугъзува са къариди.

– Валлагъ, балаяр, зани а къегъалдин пелез са плагъ гудай, – вичин къаридихъ галаз къужани рази я.

Хуре шак фидай инсанар ава, амма садазни къегъалдин твар лагъана, ам къазидин, хандин яракълу нуькеррин хурук кутаз кланзавач.

– Сарайдиз цай ягъайди вуж ятла пака, хан хтайла, чир жеда, – лагъана кавхади.

– Цегъ тгурдан къилел цай жедайвал тахъурай, – жегъилриз, гзафбурун шак гъабурал физвай, ван къведайвал айгъамна Муършуьд Мегъамеда. – Садни санризни катмир, мягкемдаказ акъваз: садакни са тахсирни квачирди акурай.

– Садни хуърйя къерехдиз кат тавурай, – тагъкимна къазиди. – Шак сифте нубатда катайдал фидай адет я.

Пака Къасумхуьрелай Аслан хан цайни целхем кваз, гуьгъуьна къази, дуванбеглер, яракълу нуькерар аваз хтана. Канвай паруяр, тевлеяр ва гъаятар, сарайдин чулав хъанвай цлар акурла, адан чанди цай къуна: ам, вилериз иви хъичинна, вичел алтлушзавай хуьруьн регъберриз, пехъи хъанвай яц хъиз, тамашна.

– Заз куьн къалурмир! – гъарайна, ханди гъиле авай къамчи хкажна. – Квахъ инлай!

Садни алай чкадилай юзанац, я садани са жавабни ганач.

– Квевай цай хкадариз хъаначни?! – жузуна ханди.

Мадни са жавабни хъанач.

Сарайдин вилик Малла Мегъамед атана, ада хандиз сабурдин гафар лагъана, хъайи зарардин эвез Аллагъди хгудайдак умуд кутуна.

Ханлухдин къазини дуванбеглер сарайдиз килигна, хъайи зарар тайинарна, члехи нуькерар галаз тахсиркар жагъуриз эгечина. Хуьруьн кавхадин куьмекдалди шак физвай вад кас къуна (абурун арада Уьсейдерни Клуфай авай) Къасумхуьрел тухвана, зинданда туна.

Пака Малла Мегъамед Къасумхуьрел фена. Ада Аслан хандиз Уьсейдеракни Клуфаяк са тахсирни квачирди субутарна. Хандиз цийи муършуьддин тгалабун чилел вегъиз клан хъанач: къве кас аххъайна, Уьсейдерн Клуфай хуьруьз хтана. И карди муършуьддиз халкъдин патай артухан гуьрмет, азад хъайибурузни – «хандин зиндада ацукъайди» твар къазанмишна.

Муькуь пуд ярагъви, абурок тахсир квайди субут хъанач, са вацралай ахчухна. Амма Аслан хандик акатнавай цай яваш хъанач.

3

Жуьмядин куплунилай гуьгъуьниз къарагъна, Муършуьд Мегъамеда вичиз вяздин эвез ийидай суьгъбет ава, лагъана, инсанар секинарна, абурун вилик, тахсир квайди хъиз, къил агъузна, акъвазна, сивяй са-са гаф акъудна:

– Гуьрметлу мусмурман стхаяр, вахар! Итимрихъ галаз барабар ихтияяр дишегълийризни хъун лазим я. Чун, мусурманар, са макъамдани сад масадан лукл хъун дуьз туш. Чун, азад инсанар хъиз, дуланмиш хъун лазим я. Гуьрметлу ярагъвийар, Ярагъ мягкемадин жемьтар! Зун, Малла Исмаилан хва Мегъамед, виридалайни гунагъкар инсан я! Зун Члехи Аллагъдин вилик, адан пайгъамбардин вилик, – салават гъана, – куь вилик гзаф тахсиркар я.

Инсанар кхунна: «Чи имамди вуч лугъузва?!»

– Зун гила, Аллагъди чавай вуч истемишзавайтла, гъадан гъавурда акбуна, заз гила гъакъикъят чир хъана, – давамарна маллади. – За икъван чIавалди авур къван кIвалахар, гунагъар хъана, зи рикIе, зи руьгъда ама, – дериндай нефес къачуна, гъисабна: – За квевай къачур къван закат, фитIре ва маса садакъаяр чаз, фекъийриз, къачун пак ктабра кхъенвач. За жуван тахсирар хиве къазва, за еке тахсир авуна. Зи тахсирдилай гъил къачу. Зи мал-девлет, зи никIер, куьбур я, абур квез хъуй! Гъавилий лугъузва: зи мал-девлет квез къачу, ам куь арада пай хъия!

Жемятдай са жавабни акъатнач.

Муьршуьд Мегъамед, нефес дар хъана, пелез гъекъ акъатна, куьсруьда ацукъ хъувурла, итимар яваш-яваш къецел экъечIна, суьгъбетрик экечIна:

– Малла Мегъамеда чаз вуч лагъанай?

– Акъвазай чкадал ада вичин девлетар чаз пай хъувун?!

– Ина вуч сир аватла?!

– Адак вуч гунагъар ква къван?!

– Бубайри къазанмишнавай девлетар халкъдиз пай хъийидани?

– Муьршуьд хъайила, адан къил элкъвенвани?

– Адан бубаярни, чпиз Аллагъди рагъметрай, хъсан инсанар тир: чпин кIвал-югъ, чпин майишат чпи идара авуна. Мегъамедан девлетр гъалаллур я, – лагъана Бункъ бубади. – Чаз адан са затIни герек туш, я гъалални жедач.

Къвед лагъай юкъуз итимар мискIиндиз атайла, Малла Мегъамеда накъ лагъай гафарин мана тестикъар хъувуна:

– Зун, мусурман стхаяр, вахар, виликдай Аллагъди чаз ракъурнавай Къуръандин, пак улубдин, келимайрин гъавурда бегъем авачир... Заз Аллагъдин гъахътин чIехи гъурмет авуна: Ада гила зи вилер ачухна. Зи вилериз цаварилай гъахътин ишигъ атана... – жемятдай алапатдин гъагъ акъатна. – Гила заз, нур гузвай алмасдин гъетер хъиз, гъахълувилин, дуьзвилилин, гъакъикъивилин эбеди чешмеяр аквазва... За эзбер хъийизва: За куь зегъмет тIуьна, куь пай квай девлет къазанмишна... За гъар купIунилай гуьгъуьниз ЧIехи Аллагъдивай зи гунагърилай гъил къачун тIалабзава. Куьне зи тахсирдилай гъил къачу.... Зи девлет квез пай хъия...

– Чна ви тахсирдилай гъил къачузва, – лагъана Бункъ бубади.

– Чна гъил къачузва, – тикрарна са шумуд касди.

– Са гъил къачунни авач, – лагъана Къиблета. – Вуна кIелнавай элиф-бей зани кIелнава. Вуна, Малла Мегъамед, чакай, Аллагъдин лукIарикай, азад инсанар ийизва. Вуна чахъ галаз барабар ихтияяр дишегълийризни гузва. Ибур исламда вуч цIийи къанунар я? Гила чавай хандихъ галаз, чин-чинал акъвазна, рахаз жедани? Папариз вири ихтияяр гайила, итимривай секиндаказ кIвалериз хъфиз жедани?! – хъурена. – Чаз кIвале хуьрек ни гъазурда? Чи пекер ни чуьхуьда?!

Кимел Къибретан тереф хуьдайбурни хъана.

– Зун, стхаяр, я Аллагъдиз, я исламдиз акси туш! Эхъ, чун вири Аллагъдин лукIар я! – викIегъдаказ малумарна муьршуьдди. – Анжах... Эхъ, чун, мусурманар, чилел, кIвале, хуьре азад инсанарни хъун лазим я. Чи дишегълийризни итимрихъ галаз барабар ихтияяр хъун лазим я, – вичин фикирар тестикъарна Мегъамеда. – Сад лагъайди, абур, итимар хъиз, чун къурбанд хъайи Аллагъди халкънава, къвед лагъайди, абуру чалай гзаф кIвалахзава, пуд лагъайди, дишегълияр гъуцарин девирдани азад, итимрихъ галаз барабар ихтиярар авай, ягъийриз акси женгера иштиракзавай инсанар тир. Чна абур, чи папар, са ихтиярни авачир хъукъвар хъиз, къулав ацукъарун дуьз туш, – итимрик хуьруьн акатна. – Абур кайванияр, кIвалин-къан иесияр я. Бубайри лугъудайвал, гъуьл – кIвал хуьзвай къецин лаш я, паб – хзан хуьзвай кIвалин кIаш.

Итимриз, мегъуьн тар хайи хъгин, хуьруьнар хъана.

– Папан везифаяр са тѳуьн гъазуруналди, хзанриз тѳуьн гуналди кутягъ жезвач, – лагъана гъерекат акаатай итимри.

– Папарин хиве михъивал-лацувал авун... – гъисабда са къужади.

– Аялриз тербия гун, – рикѳел хкана масада.

– Эхъ, эхъ, – тестикъарзава Мегъамеда. – Куьн залай хъсан гъавурда ава.

– Зун акси я, – мад Къиблетан ван акъатна. – Цѳийи муьршуьдди лагъайвал хъайитѳа, чи, итимрин, ихтиярар атѳун жезва.

– Бес са ихтиярни авачир дишегълийрин язух тушни?!

– Абурун къисмет Аллагъдин гъиле ава, гъада гайивал жеда.

Ацукънавай итимрикай садазни вичин ихтиярар атѳана кѳан хъанач.

– Гъуьрметлу эфенди, инал Къиблет гъахъ я, – са шумуд касди Къиблетан тереф хвена.

Гъуьжетар давам хъана.

– Ярагъар, квез жуван лаш тѳуарар алаз аквамир, – туьнтдаказ лагъана Бункъ бубади. Зал кис хъана. – Куьне, рухвар, Малла Исмаилан хва Мегъамеда лагъайвал ая. Ам чи тѳерикъатдин муьршуьд я!

– Дуьз гаф я, – са шумуд агъсакъалдай разивилин гафар акъатна.

Жемьтди жегъил малладин тахсирдилай гъил къачуна, ихътин тѳалабун Аллагъдивай ва адан пайгъамбардивайни авуна. Малладин девлет чпин арада пай хъувунач.

– Анжах са кар – закат дуьз ишлемишун – къилиз акъудун тѳалабзава, – лагъана лежберри.

Малла Мегъамеда вичин тежрибада кутун хъувур рекъи къунши хуьрерин мискѳинрин закатда вил авай фекъийрин фу атѳана. Абур Мегъамедаз, буба къейи душмандиз хъиз, килигиз хъана, анжах ачухдаказ я лугъуз, я рахаз жезвач: муьршуьд гъахъ тир, ада, рикѳе михъи ният аваз, халкъдиз кѳандайвал авуна.

Закатдикай къил къакъудуни ва кесиб зегъметчийрин гъал къезиларуни Малла Мегъамедан тѳвар вири Лезгистанда акъудна ва халкъди адаз ийизвай гъуьрмет са шумуд къат артухарна.

Савадлу инсанар гъавурда акъуна: Ярагъ Мегъамедан фикирар, ада хкъанавай рехъ исламдин патавай физвай. Анжах и гаф садавайни ачухдаказ лугъуз жезвачир: азадвал кѳанзавайбурун къадар гзаф тир, закат незвай фекъийриз аксибурни мадни гзаф авай, гъахъвал ва барабарвални вири зегъметчи халкъдиз кѳанзавай.

Муьршуьдди вичи кѳелай, вичиз акур ва чидай вири хийирлу амалар, крар ва рекъер вичин тежрибада, мискѳинда ва медресада ишлемишзавай. Адан аламатар акур алимри, маллайри чпи-чпиз къейдзавай:

– Я стха, шегъеррин мискѳинар, медресаяр акуна, Ярагъ Мегъамеда вичин мискѳиндин ва медресадин чиле тахта туна, сухтаяр дезгейрихъ ацукъарзава...

– Къуншидилай чешне къачун акъуллувал я, – лугъузва агъсакъалри.

– Виликдай гъикѳ авай тир? Аялар самар, ягъалар вегъенвай къеѳил, къайи чилел ацукъарзавай!

– Виринра гъакѳ тир ман.

– Гзаф чкайра гилани гъакѳ я.

– Абуру гила Малла Мегъамедалай чешне къачурай.

– Чунни гъакѳ ацукъайбур я. Тарс чир тавурла, фекъиди гатадай тир.

– Фекъиди чи гъилер шуькѳуь шуьмягъ тѳвалуригъ ядайвал рикѳел алама.

Гъилерин далуйрал, иви хъиткъинай хъиз, яру цѳарар аламукъдай.

– Ярагъ Мегъамеда къве илимдизни: диндин илимдиз ва тѳебии илимдиз сад хътин къимет гузва.

– Акѳ ятѳа, ада вичин дуст Мирзе Алидин тежриба давамарзава.

– Ада вичин медресадиз тЕбии илимар чирдай муаллимриз теклифнава. Абура Худатай, Чуралдай гъанва.

– Ахътин тарсар нивай хъайитГани гузни жедач эхир.

– Малла Мегъамеда кьве жуьредин илимар са жергеда эцигзава. Вуна инал Мирзе Алидин тЕвар кьунай. Гъа Ахцагъ Мирзе Алидиз, кьве илим ишлемиш-завай алимдиз, Малла Мегъамеда «къве лув квай кард» лугъузва.

– Са илимдал машгълубур – са лув квай картар яни?! – жегъилар хъуьрена.

– Малла Мегъамедан гьерекатар, алакьунар, чирвилер чи дерейра маса са касдихъни авач.

– Адаз мусурман халкъар азад хъана, дишегълийриз итимрихъ галаз барабар ихтияр хъана кланзава. Гъавилия адан ракларихъ югъ-йиф кьифле-къифле инсанарни гала.

– Ам гъахътин инсанрикай я, – хъуьрена, разивилелди кьил эяна худат-види.

4

Ярагъ Мегъамедаз авам инсанар гъавурдик кутун гзаф залан акъваззава. Ада жемьтдиз, Аллагъдиз ва адан пайгъамбардиз гъуьрметиз, къл-макъал, тарашун, чуьнуьху-гуьнжуьх квачиз, яшамиш хъун меслят кълурзава: женетда авай яшайишдин тарифарзава ва жегъеннемдин цЛукай кичЕрар гузва. Ахпа намусдикай, гъейратдикай, азадвиликай рахазва.

Вич фейи хуьрера ва шегъерра авай чуру гълар, гужар крар акурла, Малла Мегъамеда фадлай, маса чара авачиз, кавхадин, силисчидин, къазидин, насигъатчидин везифаяр тамамарзавай: гъахъ винел акъудзавай, тахсиркар тайинарзавай, адаз къвезвай жаза лугъузвай.

Арза-ферзеда гъатнавай инсанриз чпин месэляяр Ярагъ Мегъамеда гъялна кланзавай, тЛалабзавай дуьшуьшар гзаф жезвай.

Ярагъвиди медресада вичин тарсара, кимерал рахунра ва мискИнда вязера гзаф сеферда инсанриз тЕрикъатдин тарифарзавай, ам хкъягъун ва къун меслят кълурзавай:

– Мусурман стхаяр ва вахар! Куьне ибадатзавай Аллагъди Къуръанда тЕвар къунвай тЕрикъат – зурба рехъ, зурба илим я... Адан бинеда шаригъат ава... Эгер шаригъат диндин мектеб ятЛа, тЕрикъат – лугъузва чЕхи алимри – медреса я. ТЕрикъат гъакъван виняй я... ТЕрикъатдал суфи алимар машгъл хъун дуьшуьшдин кар туш, абуруз, суфийриз, гъина гъакъикъат, Аллагъдин гаф аватЛа чизва...

Ярагъвидин рахунар, эвергунар Къубадин, Ширвандин, Шекидин хуьреривни агакъзавай. Анриз фин инсанриз гъамиша четин тир: мягъкем муьгъ алачир Къулан вацЛалай элячИна кланзавай. Малла Мегъамед гатуз киричидин гамишрин арабада акъахна, хъуьтЛуьз муркЛарилай вегъенвай, шуьмягъдин яцЛу тЕваларикай, чапар хъиз, хранвай муькъверилай физва.

Нубатдин сеферда Къуба патаз фейила, Мегъамед вичин муаллим Худат Саидаз илифна... Ихътин тЕвар алай муаллимар, алимар ва дустар муьршуьддиз Хачмазда, Шиназда ва Гъаракъандани ава. Ада, вилер вилик ацукънавай Саид-эфендидал алаз, са шумудра авур фикир, абурук цИийибурни кухтаз, тикрарзава: «Илимдикай, клел-кхъиникай са бубат хабар авай инсанри чеб гужуналди гъарабрихъ, исламдихъ галкГурзава: аялриз гъараб тЕварар гузва, а тЕвар чпин аялрал эцигзава, чеб Мегъамед пайгъамбардин, – салават гъана, – несилрикай, пак инсанрикай, тирди къалуриз алахъзава... Къенин гададикай пака буба жезва, муькуь юкъуз чЕхи буба жезва, арадал Сийидан рухваяр, хтулар, несилар къвезва. Бубаяр атЛа дуьньядиз физва, Сийидрин

несилар амукъзава... Абур гъарабрикай туш нивай лугъуз жеда? Садавайни... Гъа икI чаз тапан пак инсанар: фекъияр, ханар, беглер, пирер арадал къевезва, атанва... Зи бубайри тапан рехъ хкъянач. Чеб бинедилай Аллагъдиз вафалу ятIани, чпел «Фекъияр» тIвар акъалтнаватIани, абуру чпин намус михъидаказ хвена, инсанризни михъи рехъ къалурна... Чебни михъи алпан миллетдикай, гилан лезгийрикай тирди лугъузва...»

– Я гъурметлу муършуъд, вун вуч фикиррик акатнава? – жузуна кIвалин иесиди.

– Я жанаби муаллим, заз дердияр тIимил авани? – Мегъамеда жавабдикай къил хкудна.

– Вун гъахъ я, хва: вуна жуван хивиз зурба пар къачунва. Инсанар Аллагъдин рехъел гъун – зурба суваб кар я. Ваз Аллагъ куъмек хъуй! Амин, – Саид-эфендиди гъилер хкажна, дуъа авуна.

Къве тIвар-ван авай инсан, Худат Саидни Ярагъ Мегъамед, са десте сухтайринни муършудрин юкъва аваз мискIиндиз фена. «Чи муършуъд атана!» лагъана, итимар кIвачел акъалтна, садбур мугъмандин гъилерик ккIана.

Жуъмья мискIин инсанрай ацIанва: абуруз тIерикъатдин муършуъд Мегъамед акваз, адаз яб гуз кIанзава. Саид-эфендиди вичин багъа мугъман жемьтдихъ галаз танишарна, ярагъвидикай са шумуд чими гаф лагъана, адаз рахадай ихтияр гана.

Минбардихъ къакъан буйдин, мешребар алай, лацу пеле рагъ авай итим атана. Ада явашдаказ къил хкажна, мискIинда вил къекъуърна, салам гана, са кIусни дамах гвачиз, хайи стхайриз хъиз, гзаф хуш, яцIу, ширин сессиналди лагъана:

– Бисминлагъи рагъманни рагъим... Гъурметлу Шабрандин агъалияр: аламвияр, худатвияр, хачмазвияр, яламавияр! И минбардихъай зун рахайди я... Заз куъ шегъер, и мискIин, заз тарс гайи Саид-эфенди гзаф багъа я... Къе заз чи пак исламдин бинедат авай са чIехи илимдикай, тIерикъатдикай, къудвад гаф лугъуз, алакъайтIа суъгъбетиз кIанзава...

– Чна ваз яб гузва, Ялав Ярагъ, – лагъана сад лагъай жергейра ацукънавай итимри.

– ТIерикъат, стхаяр, – давамарна ярагъвиди, – чаз Аллагъдилаи атанвай, пак Къуръанда къалурнавай илим я... Адахъ са жерге истемишунар ава, – гъисабна, – абур чна, куъне къиле тухун герек я...

Суъгъбетдин эхирдай муършуъдди ван хкажна, живи туъндаказ, нарази-вал кваз лагъана:

– Гъурметлубур! Куън мусурманар я. Куън ЧIехи Аллагъди халкънавай инсанар я. Чун вири и дуъньяда мугъманар я... Ина чун вахтуналди атанвай-бур, къекъверагар, девришар я... Чун Мегъамед пайгъамбардин, – салават гъана, – ван галукъ тавунмаз жуван рехъ чин тийизвай биши, буъркъуъ, лал инсанар тир...

Ина, вахтуналди тир дуъньяда, чи йикъар куътягъ хъайила, чи руъгъер Аллагъди цаварал хутахзава. Ана чи уъмуър женнетда, эбеди дуъньяда, давам жезва! Ана чи уъмуърни эбеди жезва! Чи ватан гъана ава! Ана женнетдихъ галаз жегъенемни авайди рикIел хуъх!

Бес куъне ина, чилел, вучзава?! Аллагъдин рехъ кIевелай къазвани? Вахт-вахтунда капI-тIеатзавани? Кесибрин гъил къазвани? Гъахълувал, мяргаметлувал, руъгъдин азадвал хуъзвани? Женнет къазамишзавани?! Ваъ... Заз аквазва: куъне са затIни ийизвач... Куъне чилин уъмуърдин машгъулатрикай, хзандикай, фад-фад алатдай шадвилерикай, мел-межлисдикай, булахрал ацукъуникай кеф хкудзава. Куъне чилел чIугвазвай кефер Аллагъди цаварал къабулзавач! СиратIилдин мукъвелей фидайла, вири, хъсан ва пис, Ада куъ рикIел хкида.

Белки, куьне чилел акъудзавай уьмуьрдин куьлуь-шуьлуьяр цаварал алай женнетдин уьмуьрдихъ галаз дегишарзаватIа? Эхъ, заз гьакI аквазва: куьне гунагъар къазанмишзава.

Жувалай гунагъар алудун патал са капIун, садакъа гун... тIимил я, куьн тIерикъатдал элячIна кIанда: им Аллагъдин рекъе, лазим хъайитIа, чан гуз гъазур хъун лагъай чIал я!

За тикрарзава: ваъ, стхаяр, мад икI виже къведач! Куьне садани жуван фагъумсуз гьерекатралди, гьалатIралди, гунагъралди Аллагъ бубадиз хъел гъимир. Жуваз жегънем къазанмишмир! Жув жегънемдин цIа кудайвал мийир! Жув женнетдикай магърум мийир! ТIерикъатдин рекъел элячI! Гъар сад са тIерикъатчи хъухъ!

Муьршуьдди ял акъадарна, ацукънавайбуру лугъузвай рази ва нарази гафариз яб гана, абурун гъиссер, фикирар дегиш жезвайвал ахтармишна, арадал атай суалриз жавабар гана. Ахпа женнетдин, вичиз акур чкадикай хъиз, инанмишвилелди суьгъбетна:

– Квез гъардаз, мусурман стхаяр, цаварал жуван кIвал гъазурнава: ам женнет я. Ана куьн чIулав вилер авай гуьзел бикейри къаршиламишда, абурун хъверзавай вилерин нурур ракъариз, юзурзавай гъилер лацу батIбатIриз ухшар я, анжах абур гъар садаз къисмет жедач, – итимрихъ хъвер акатна. – Мамардин къуйрай михъи къайи муркуцIар хътин цин фунталар акъатзава, анжах ам хъвана гъар садавай вичин къарихвал рекъиз жедач. Шумал кипарис ва къалин чинар тарарин кIаник гъамиша чими, серин, къайи гъавади агъавалзава, анжах ахътин гъавадал ял ягъун гъар са касдиз къисмет жедач... Вири и кеф-кефият жува чилел аламаз къазанмишна кIанзава!

Муьршуьддин рахунри инсанриз еке шадвал, лезет гана, гзафбуру ярагъви нубат-нубатдалди къужахламишна, адан чухвадилай, кIвачерилай гъилер чIугуна, чандиз дуьаяр авуна.

Муьршуьд Мегъамед гъар сефердай рази яз, шад яз хквезва, ада вич фейи чкайрикай, акур алим инсарикай кIвале, медресада, кимел суьгъбетарзава.

– Я чан хтул Мегъамед, гила жувахъ галаз зунни твах ман, – лагъана Бункъ бубади. – Ваз яб гуз кIанзава. Зунни ви муьруьд жеда.

Итимар хъуьрена.

– И къузуь вакIаз вуч кIанзава? Зун, месела, Мегъамедан муьруьд жедачир, – лагъана Гъашима.

– Зунни жедачир, – Къиблетан ван акъатна.

– Куьн хътин мурдар инсанар Мегъамедаз герекни авач, – жаваб гана Бункъа.

– Гъей, къил чIур хъанвай къуьзек, жуван сив хуьх! – гъарай гана Гъашима.

– Вуна зун гъахътин чкадал эцигзавани, Бункъ?! – Къиблетазни хъел атана.

– Эхъ! Зун куь патавни ацукъдач, – къужа къарагъна, кимин са пипIел фена.

Ялавлу суьгъбетар Ярагъ Мегъамеда жуьреба-жуьре миллетрин гзаф хуьре-ра ва шегъерра: Агъа Кранда, Ахцагъа, Гъунида, Гъаракъунда, Гъенуьгъда Дербенда, Къумухъа, Къурагъа, МихетIа, РичIа, Сугърата, Таркида, Тпигъа, Хучнида, ЦIахура, Эрехда, Эгъве лезги, фарс, араб ва туьрк чIаларал, герек чкайрал халкъдин мисалар, вичин ва маса зарийрин бейтер ишлемишиз, авуна.

Ярагъ Мегъамедан хци, жанлу, рикIиз чими ванци, метлеблу ва викIегъ рахунри авам, дугъри инсанрин бейнидиз дериндай таъсирзавай: абур Аллагъди хиве къазвай женнетдал ашукъ жезвай, жегънемдикай, зурзун акатна, яргъаз жезвай. Муьршуьдди къалурзавай рекъел савадлу ханар, беглер, маллаяр, кавхаярни кваз къвезвай.

Ярагъви муьршуьддин рахунрик гъар сеферда цIийивилер, гъахълувал ва азадвал хуьниз талукъ фикирар, эвергунар акатзавай.

Терикъатдин муършуьддин рахунра, гъуьжетра, тарсара жезвай цийивилер хайи хуьрелай, Вини Ярагъдилай, пакаман экуьн ярар хьиз, МутIаз-Мегъамедаз аял чIавуз акур «Яру Ярагъ» хьиз, къарагъзавай, цавуз экъечIзавай, уьлкведа чкIизвай.

5

Вини Ярагъдал Яхул шегъердай балкIандал алай са мугъман атана, кимел Малла Мегъамед хабар къуна, чIугуна адан кIвалихъ фена. Ажайиб мугъман ачух варсел жегьил сухтади къаршиламишна, муършуьд герекзавайди вуж ятIа хабар къуна, балкIандилай эвичIиз куьмек гана, къвед лагъай мертебадиз иесидин патав тухвана.

Саламар гана, иесини мугъман сад-садаз килигна: са яшара авай итимар икъван чIавалди акурбур туш.

– Зун, Жамалдин, Къази-Къумухъ Сурхай хандин мирзе я, – лагъана мугъманди. – Заз вакай, гъуьрметлу муършуьд, гзаф хъсан гафар ван хъанва. Заз вун фадлай акваз кIанзавай. Аллагъдиз шукур, къе заз вун, пак инсан, жуван вилералди акун къисмет хъана.

– Бес я, бес я, вун чи танишвилив тарифрилай эгечIмир, – чинал чин чуьхуьн Мегъамедаз такIан кар я. – Вун, Жамалдин стха, яргъал рекъай атанвай инсан я, сифте жуван гьил-чин чуьхуьх, регъятвал къачу, ахпа чна са къас гьалаллу фу неда, чаяр хъвада, суьгъбетарда, – иесиди сухтайрал мугъмандиз михъвилериз куьмекун, адан балкIан динжарун тап-шурмишна.

Мугъман къабулуниз талукъ вири месэлаяр алатна, суфра кIватI хъувурла, иесиди Жамалдин-эфендидиз лагъана:

– Гила вун пуд юкъуз зи мугъман я, пуд йикъалай, чи халкъдин адет тирвал, за вавай вун атунин мурад хабар къада. Ахпа чун кимерад экъечIа, капIиз мискIиндиз фида...

– Ваъ, ваъ, чан муършуьд! Заз ханди сад-къве югъ вахт ганва, зун хъфена кIанзава... АгакбайтIа къе, тахъайтIа пака, – къалабулукъ акатна, лагъана мугъманди. – Чна суьгъбетарин ман.

Мугъмандин гьал акурла, иеси рази хъана.

Ярагъ Мегъамедни Яхул Жамалдин къилди кIвале, гъвечIи дакIардин кIане, хъуьтуьл кавалрал, вилик квай аскIан куьсруьдал пак Къуръан ва мад са шумуд ктаб эцигна, чин-чина ацукъна.

– Вун, Жамалдин стха, яргъал рекъер атIана, Вини Ярагъдал атунин мурад вуч я?

– Вахъ галаз таниш хъун.

– Мад...

– Зун ханди ракъурнавайди я.

– Вучиз?

– Адаз ви гъерекатрикай хабар хъанва... Ви рахунар, вуна халкъар кIватIун Сурхаз хуш туш... Ада зун... вун...

– Ада вун зун секинар из ракъурнава. Яни?

– Эхъ.

– АкI хъайила, яб це.

– Зун михъиз къве яб я. Лагъ... Ви рахунрин мана-метлеб, мурад-метлеб вуч я?

– За са вязда жува хкъанавай рекъикай – Терикъатдикай икI лагъана, – вичи мискIинда жемьтдиз лагъай гафар тикрарна.

Са йикъан муьгълет авай инсан Ярагъ Мегъамедан кIвале пуд юкъуз амукъна – ам вич Терикъатдин рекъел атана.

– Гьик! хъана?! – жузуна Сурхай-ханди. – Вун Куьреда акланани?!
– Аклайдалай бетер хъана, жанаби хан...
– Вуч хъана? Кефсуз хъанани?
– Ваъ, Муьршуьд Мегьамедаз яб гана, закайни тПерикъатчи хъана.
– Гьик!?! Вучиз?!
– ТПерикъат Аллагъдин патай атанвай илим я... Малла Мегьамедаз яб гай-итла, валлагъ, вунни, хан, тПерикъатчи жеда.
– А муьршуьд заз гьик! аквада?
– Я вун Ярагъдал фена кланда, я гъа шейхдиз Къумухъиз теклифна кланда.
– Дуьз гаф я. Зи мецелай Муьршуьд Мегьамедаз теклиф ракъура.
Сурхай хандин теклиф агакъайла, Малла Мегьамеда фадлай вичин хиялдик квай ният къилиз акъудун къетна: имни Дагъустандин кефер патан хуьрериз фини тир. Ада муьруьдриз лагъана:
– Пака чун Яхул шегьердиз фида, ахпа са шумуд хуьруьз элифда, – гьисабна. – Сугърат, Гъуни, Г'аракъан, Гъумри... Чаз анра яргъалди акъваздай вахтар авач... Балканар гъазура!
Куьре муьршуьд Яхул шегьерда Жамалдин-эфендиди, Сурхай ханди, жемьятди еке гурметралди къабулна... Суфрадихъ суьгьбетар авуна, ярагъви, гуьгъуьна муьруьдарни аваз, кимерал фена, медресада клелзавай сухтайрихъ галаз суьгьбетрик экечна... Ада мисклинда клелай вяз ихътин гафаралди, туьнт эмирдалди, куьтягъна:
– Гъурметлу яхулар! Кват! хъанвай итимар, дишегълияр! Куьн гзаф йисара ханарин гъилик са ихтиярни авачир нуькерриз, луклариз элкьвенва... Ахлад, куь руьгъ, куь рик! лукливай азад ая! Лукливи куьн, куь гьерекатар, агъу алай зурба гъуьлягъди хъиз, къуна, акъвазарнава. Фена, клвале, мисклинда, чин кланикна, ярх хъана, Аллагъдивай куь гунагърилай гъил къачун т'алаба... Я факай, я т'уьникай, я ахварикай фикирмир... Азадвалливай фикир ая... Ягъияр, гавурар куь варцел атанва... Аллагъдиз куь язух къведа, Ада квез азадвал къазанмишдай, ч'ехи мураддив агакъдай рехъ къалурда, гъахътин мураддив агакъдай къуват гуда!
– Жемьят! Чи муьршуьдди дуьз лугъузва: мусурманар гавуррин гъилик хъун дуьз туш! Чун Аллагъди негда! Чна азадвал къазанмишна кланда, – лагъана Жамалдин-эфендиди.
Муьршуьд Мегьамеда хандин маканда авур рахунрикай вири Къафкъаздиз хабар хъана.
Муьршуьдди Къумухъа авур вяз хиялдик квай хуьрерин мисклинрани клелна. Адакай хкатзавай цийи фикирар хуьрериз чклана, кимерал азадваливай ийизвай суьгьбетриз элкьвена.
Са гъафтедилай нубатдин сиягъатдай хтай муьршуьддин вяздик маса цийи фикирар квай:
– Гъурметлу стхаяр ва вахар! – вич рахазвай мисклинда, кимел ва я маса мярекатда са дишегълини тахъайт'ани, Мегьамеда вичин эвергуник «вахар» кутазва. – Заз фейи-фейи чкада аквазва, – къил хкажна, инихъ-анихъ элкьвена, къуд патяхъ килигна, – куьн я мусурманар, я хашпараяр, я чувудар, я зарт'ишар, я гъуцар туш... – мисклинда «гьик!?!» гъарайдин ван гъатна, ацукънавайбуруз хъел атана: «Бес чун вужар я?! Гавурар яни?!» жузуна. – Куьн вужар ятла заз чидач, вучиз лагъайтла куьн са диндихъни инанмиш туш! – Инсанрин хъел генани артух хъана. – Эхъ, за къасухдай куь намусдик хкуьрзава. Эгер куьне ислам къабулнаватла, эгер куьн мусурманар ятла, исламдин рехъ, шарт'ар, истемешунар къиле твах, адаз вафалу хухъ, мисклиндиз ша, кап'т'еат ая... Аллагъдиз, адан пайгъамбар Мегьамедаз, – салават гъана, – ибадат ая! Вири гунагъ крар гадарда лагъана, шехъа, къин яхъ! Аллагъди куь гунагърилай гъил къачуда, квез женнетдин рекъер ахъайда.

Муършуьд Дагъустандин хуърериз фена, мад хтана. Гьар сеферда адан рахунрик маса цийи гафар, гьиссер, фикирар акатнавай. Таркидай хтайла, ам вичин вяздив икI эгечIнай:

– Эй, лезги халкъ! – дидедин чIалан гафари инсанрик зурзун кутуна. – Квехъ хъиз, зун амай халкъарихъни элкъвезва. Ван хъайибуру зи гафар ван тахъайбурув агакъара! Куьн азад инсанар я, къазад лукIар туш!

Къе заз лугъуз кIанзава... Куьне дамахдивди куьн мусурманар я лугъузва. Яраб квекай халис мусурманвилиз вуж лайихлу ятIа?! Яраб куь, алпанрин, лезги рухвайрин, рикIелай мусурман дин, адан илим, Аллагъдин ва адан пайгъамбардин, – салват гъана, – рехъ, истемишунар рикIелай алатнаватIа?! – шаклу яз лагъай гафари ярагъвийрин милли гьиссер юзурна: мана чин тийизвай араб гафар япара акъазвай инсанар, къилер хкажна, арифдардин гьар келимадиз фикир гуз эгечIна. Итимрин къалин жергейрай разивилин, тебрикдин, дамахдин ванер акъатзавай. – Вири стхаяр ихътин туьгметдиз лайихлу туш... Чи арада халис мусурманарни ава... ТПерикъатдин рекъиз къвезвай стхайрин чIехи пай ярагъар хъунал за дамахзава, – яб гузвайбурай шад сесер акъатна. – Ярагърин медресадай ислам дериндай чизвай, азад руьгъ квай фекъияр, маллаяр акъатзава... Куьн, гьар сад, жувак азад руьгъ кутаз алахъна, азадвал патал женг чIугваз гъазур хъана кIанда!

Ярагъвийр муършуьддила гзаф рази я. Яшлугуруз аквазва: Малла Исмаилан хва Мегъамеда инсанар Аллагъдин рекъел гъидай цийи-цийи амалар ишлемишзава, рекъер жагъурзава, инсанрик азад руьгъ кутазва, абуруз къени, мяргъаметдин, ватан кIанардай, азадвал хуьдай, къагъриман, викIегъ тербия гузва.

Ярагъ Мегъамеда, вич феи чкайра акур, муаллимривай, дустаривай ван хъайи, ктабрай кIелай амалар, фикирда къуна, хуьрера ва шегъерра тПерикъатдин дестеяр тешкилзава, абурун къиле ихтибарлу итимар-насигъатчийр тайинарзава. Абуру вири вичиз табийарзава. Ширванда, Лезгистанда, Дагъустанда ва Чечняда авай эфендийрихъ, маллайрихъ ва шейхерихъ галаз алакъаяр кутIунзава, абуру чеб-чпихъ галазни алакъалу ийизва.

Муършуьдди ханар, беглер, кавхаярни рикIелай ракъурзавач, абурув куь-мекчийрилай ихътин гафар агакъарзава, дуьшуьш хъайила, вичи лугъузва: «Аллагъ сад я, пайгъамбар – гъахъ! Чун вири Аллагъдин лукIар я. ТПерикъат – Мегъамед пайгъамбарди, – гьар сеферда салават гъизва, – хкъанавай рехъ я. Куьнени и рехъ къуна кIанда!» Инсанар рази жезвай, анжах вири гъясатда тПерикъат къабулиз гъазур тушир.

Ханариз ва урус пачагъдин векилриз хабарни авачиз, РагъэкъечIдай патан Къафкъазда ислам динда диндин тПерикъатчийрин цийи тешкилат: мусурман итимар – насигъатчийр – шейхер – муършуьд – сухтаяр арадал къвезвай. Муършуьд Мегъамедаз «Чехи шейх» лугъузвай.

Шейхериз, Аллагъдин векил инсанриз, еке ихтиярар авай: абурун гафунал садавайни гаф эцигиз жедачир. Ихътин дережадин бинеда Къуръандин гафар эцигзавай: «Низ Аллагъдихъ галаз ацукъиз кIанзаватIа, къуй, ам Аллагъдин инсанрихъ галаз ацукърай».

Ярагъ Мегъамедан вязерилай наразибурни авай, ахътинбуру чпин наразивал винел акъудзавачир, ам рикIе хуьзвай. Савадлу инсанриз чир хъанвай: ярагъвиди вичин вязерик Мегъамед пайгъамбардин тПерикъатдиз хас тушир лишанар, фикирар кутазва; ада мусурманриз азад хъуниз, азадвал хуьниз эвер гузва. Им Аллагъдиз ва адан пайгъамбардиз аси хъун жезвай. Амма асибуруз чпин фикир ачуьдаказ, цийи муършуьддин чинал акъвазна, лугъудай фус авачир. Садаз кIанз, къведаз такIанз, Ярагъ Мегъамедан хсуси тПерикъат арадал къвезвай.

Мегъамед, шаксуз, бинедилай акьуллу, камаллу ва гзаф кѣлнавай, зат авай инсан тир. Рикѣиз чими буй-бухахдилавай ва ширин ванцелай гъейри, адаз тебиатди камаллувал, амалдварвал, инсанрин хесетрай кьил акьуддай ва абурун фикирар кѣлдавай алакьун ганвай. Инсанар вичин чѣлал гъун патал, абур дуьз рекъе тун патал ярагъвидиз, исламдин рекъелай гъейри, белки, маса рехъ акунач.

Муършуьдди сухтайриз, жемьтдиз чирзавай:

– Жува ийидай, тамамардай лап зурба кардилайни Аллагъди ви гунагърилай гъил къачун виняй я. Гъакѣ хъайила, за жуваз лугъузва: «Аллагъдин къуват икъван чѣхиди хъайила, яраб зи гунагъар гъикъван гзаф ятѣа?». Гъакѣ хъайила, за, гъар капѣ куьтягъайла, Чѣхи Аллагъдивай зи гунагърилай гъил къачун тѣлабзава. Дин патал телеф хъайибур къейибурай гъисабмир, абур виридалайни гзаф женнетгълияр я. Жуван азадвал патал къиникъни еке гъалибвал я!

Маса сефер ярагъвиди лагъанай:

– Фекъияр, маллаяр, имамар буьркьубур, виликай еб къуна, тухудайбур хъун лазим туш, абур экуьбурун кѣвенкѣвечияр хъун лазим я.

Инсандин къиметлувал ам масадалди эвез тахъуникай ибарат я.

Икѣ хъайила, алим итим хандин патав фин герек жезвач, хан алимдин патав къевезва.

Итимрин арадай Мегъв къарагъна, ада гъарайна:

– Дуьз я, чан эфенди! Зун фадлай ви рекъе авайбурукай сад я.

Инсанар чпин руьгъдин регъбердихъ галаз, гагъ Мегъамед стха, гагъ Малла Мегъамед, гагъ Мегъамед-эфенди, гагъни Муършуьд Мегъамед лугъуз, еке гъурметдалди рахазва.

– Бес вун, Малла Мегъамед, Сурхай хандин патав Яхул шегъердиз вучиз фенай? – жузуна Къиблета.

Муършуьд, кѣве гъатайди хъиз, кисна.

«Яраб Мегъамед стхади вуч жаваб гудатѣа?» – Уьсейдеран рикѣиз тади гузва.

– Заз Аллагъдин патай гъахътин эмир атана, – лагъана Мегъамеда.

Залдилай залан нефесар алахъна: дингълли инсанриз чпин муършубъддин чѣлахъ тежедай ихтияр авачир.

9

Муършуьд Мегъамед аял чѣвалалай дамах гвачир инсан тир: ам авам, кесиб, зайиф юлдашрин, хуьруьнвийрин дуст жедай, абурун терев хуьз алахъдай... Къуншидикай, таниш алимдикай, заридикай, фекъидикай, абур вичелай вине къуна, рахадай.

Сухтайри медресада чпин муллимдин шиирар кѣлзава. Ада Ахцагъ Мирзе Алидиз бахшнавай шиирдихъ ихътин кагъаз акалнава:

«И къасыда кесибрикай кесиб Ярагъ Мегъамеда чи магъалра авай зурба алим, гзаф илимар дериндай чидай арифдар, чѣхи шейх, инсанар дуьз рекъяй тухузвай имам, ишигълу гъед, инсанрин умудар, мурадар мукъувай чидай, ислам ми хъи хъийиз алахънавай, Чѣхи Аллагъдихъ рикѣивай инанмиш, масан стха Ахцагъ Мирзе Алидиз ракъурзава».

Ахцегъай хтай жавабдин чарче мадни гзаф тарифдин гафар авай: абур Ярагъ Мегъамедаз талукъ тир. Мирзеди эхирда кхъенвай: «Заз, чан стха, женнетдин нур авай ви чин акваз, ви ширин суьгъбетриз яб гуз кѣланзава. Вахъ тамарзу инсанрай чи жуьмя мискѣин аѣланва, Ша, илиф чи Тѣури шегъердиз».

Спелрик хъвер акатна, Малла Мегъамеда фикирна: «Им чна чи тарифарун хъана хъи... Заз икъван тарифар къевезвач, за кхъей тарифдин гафар Мирзедиз къевезва». И фикир ада сухтайризни раижна.

Кивализ хъфейла, Малла Мегъамед дустуниз мад са чІал кхъиз ацукъна. Фагъум-фикир авуна, вилерикай дустунин чин карагиз, лацу чарчел са-са гаф кхъена:

**Дерин гъуьлуьз ухшар авай алимдин чІалар
Агакъна зав – нурарикай хранвай цІарар.**

**Чехи алим я и цІарар кхъейди цІалцІам,
Хуш атиррин юкъва авай Ахцагъай я ам.**

Ял акъадарна, зариди давамарна:

**И устаддин зурбавилиз гъич авач къадар,
Пехилдайди, гъейрандайди язва гъар са цІар.**

**Гъар гъарфуна куьтягъ тежер жем хъанва камал,
КІелзавайдаз къалуз чпйй ракъинин жамал.**

Мад ял яна, Аллагъдихъ элкъвена, кхъена:

**Даим рикІе Аллагъ авай кас я ам къени,
Ребби, адаз гъуьрмет ая, ви рикІиз кІани!**

«Куьтягъ! – хиялдай малумарна. – Ваъ, са бейт кхъин хъувуна кІанда: Мирзедикай за хътин фикир тийизвайбуруз насигъат хъуй». Чарчел ихътин бейт хтана:

**Адан фикир кваз такъадай хъайитІа са кас,
За къада ам кІур гудайди вичи незвай фаз.**

Чарчел хъанвай цІарар кІел хъувуна, сад-къве гаф дегишар хъувуна, фикирна: «Гила жуван рисалат дустуниз ракъурайтІа жеда».

Ярагъ Мегъамед гзаф алимрихъ, зарийрихъ, маллайрихъ галаз дуствилин, хванахвалилин, алимвилин, заривилин, сиясатдин алакъайра авай: мугъмандиз физвай, чарар ракъурзавай, багъдин паяр агакъарзавай... Чарара, рахунра гъардаз са хуш тІвар гузвай, вичин рикІин гегъеншвал тирвал, къакъан дережа къалурзавай: Мирзе Али – ракъини жамал авайди, Сфи-эфенди – чина Эренлердин нур авайди, Рухун Али – алимрин гимичи... яз гъисабзава. Анжах эхирдай, девирдин шииратдин адет хвена, гъуьрмет ва дамахсузвал къалурна, са вич, шиир кхъей кирам, кесибрин кесиб хъиз раижзава.

Анжах ярагъвидин чарар, шиирар агакъзавай алимри, зарийри, мазанри, дустари икІ фикирзавачир. Абуру чпин жавабдин чарара, шиирра Муьршуьд Мегъамедан вири дережаяр къалурзавай.

Сухтайри Миграгъ Сфи-эфендиди муьршуьддиз бахшнавай шиир кІелзава:

**Ярагъ Мегъамед – экуьн нурлу гъед,
Михъи ниятрихъ къалурзавай рехъ.**

**Ярагъ Мегъамед, – вун я чи умуд,
Халкъ азадун патал хкажнавай гъуд.**

**Эй, цавар-чилер, эй, Аллагъ куьбер!
Мус хъурай секин чи алпан чилер?!**

– Им гъикъван зурба чІал я?! – жегъилар тажуб хъанва. – Гъар са гаф чи муаллимдиз, гъайкал хъиз, къазва. Ша, чна ам хуралай чирин, – са-са бейт кІелиз, эзберзава.

– Ихътин чІалар Ярагъ Мегъамедав гъар юкъуз агакъзава, – лугъузва Селим муаллимди. – Чи Муъруьд Мегъамедан тІвар-ван халкъарин арада, мехъерикай хабар гузвай зуьрне-далдамдин «Экуьн ярар» хъиз, чкІизва.

... Урусри са куьруь вахтунда Лезгистанда аламдин, илимдин, географиядин, яшайишдин жигъетдай са къибледин гъукуматди тавур къван кІвалахар авуна: тІебиат чирна, дагъларин къакъанвал, вацІарин яргъивал ва церин гурлувал тайинарна, хуьрерин арайра авай мензилар ва жемьтрин къадарар, диши-эркек чара-чараз тестикъарна, мецин эсерар кІватІ хъувуна, картаяр чІугуна, абур газетриз ва ктабриз акъудна. РагъэкъечІдай патан Къафкъаздин 1728-йисан картадал сифте яз латин гъарфаралди Каспий гъуьл ва кефердихъ-ай къибледихъ пуд тІвар – пуд мулк, пуд гъукумат, пуд уьлкве: Дагъустан, Лезгистан, Ширван – къалурнава.

– Ибур, балаяр, арабрин къушунри чи ватан, Алпанистан, чукІурайла, арадал атанвай гъукуматар я, – лагъанай муаллимди сухтайриз.

Лезги савдагарриз, сиягъатчийриз, алимриз, сухтайриз дуьньядин гзаф пипІерихъ галаз алакъаяр авай... Ярагърин кимел Къагъирдикайни Истамбулдикай, Меккедикайни Мединадикай, Тебриздикайни Тегъерандикай, Бухарадикайни Самаркъандикай, Аштерхандикайни Къазандикай, Маскавдикайни Петербургдикай... суьгъбетар физвай. Анрай алвериз гъизвай ва базардал алай парча-чарадикай, къизил-гимешдикай, чай-шекердикай, къаб-къажахдикай, абурун къиметрикай, абур квехъ дегишар жедатІа, хабарар гудай... Мехъерардай яшдиз атанвай, кІандай рушарик лишанар квай жегъилри хзанрик тІветІ кутадай.

Вини Ярагъ шегъердиз элкъвенвай.

Анжах... Зулум артух хъанвай... Хандилай гъейри, лежберри урус къушундизни къуллугъна кІанзавай. Аскеррин командирри чпиз яб тагай, бигердиз экъечІ тавур, балкІанриз векъер тагай тавур инсанриз жазаяр гузвай.

Акси женгиниз къарагъ тийизвай фекъи-фахрадикай, маллайрикай инсанриз хъел къвезвай, абур диндин къуллугъчийривай яргъаз жезвай. Чинлай атІана лугъузвай:

– Куьне, ханарини беглери хъиз, хашпарайрин жидайризни тупариз рей гузва.

Ихътин шартІара маса сиясат кІанзавай.

Мегъамеда фикирзава: «Муслим, мусурман араб чІала секинзавай, яб гузвай, муьтІуьгъ лагъай гафар я. Эхъ, чун Аллагъдиз ва адан пайгъамбардиз муьтІуьгъ я... Бес чун ягъийризни, гавурризни муьтІуьгъ жедани? Ваъ! Садрани? Бес ягъияр атана жуван гъалаллу хуьре ацукъайла, чна абурун вагъши амалар эхдани? Бес вучда? Абур алудна, квадарна кІанда... ГъикІ алудда? ГъикІ квадарда?!» Мегъамедан рикІел дин, тІерикъат галачиз са рехъни къвезвачир: абурун, ягъийринни халкъдин, къуватар сад тушир. ТІерикъатдини гуж ишлемишуниз эвер гузвачир. Вучда?

Жаваб муьршуьддиз жагъанва, анжах ван акъалтна лугъуз жезвач... Фад я, гъазурвал авач...

Ярагъдал жасусарни хъанва... Мегъамеда лагъай гаф, авур кар ва фейи чка пака Аслан хандиз хабар жезвай, адани урус генералрив агакъарзавай. Вичи гыинал низ вуч лагъанатІа Мегъамедалай хандиз хъсан чизвай... Малладин рахунар урус чІалаз элкъуьрзавай, абур сад-вад йикъалай Тифлисдин газетдиз акъатзавай.

Хуьре сад лагъай жасус чавуш КІуфай тир, вичикай мижевир хъайила,

ада йикъа садра хандин сарайдиз чукурзамач. Адан эвез гила хандин патав Къиблет физва: ада вичиз Мегъамедакай душман къунва, Аслан хандикай – дуст. Ам вичи авур кардал рази я: гила, гъич тахъайтIа, адан руфун тух хъанва, намусдикай фикир тавуртIани жеда; руфун ацIанвани, элекънавани къуншидиз аквазва, намус – садазни аквазвач.

Муършуъд Мегъамеда вичи ибадатзавай рекъик-тIерикъатдик дегишвилер кутазва, дегиш гаф лугъун тавуна, халкъдик женгинин руьгь кутазва.

10

Вини Ярагъдал къумухъви Жамалдин-эфенди атана... Ханди ам мад Мегъамед секинариз ракъурнава... Жамалдин вич тIерикъатчи хъанва, ада гила Сурхай хандикайни тIерикъатчи ийизва.

Къве алим, мет-метIе туна ацукъна, сада-садаз цIийи хабарар гузва, ширин сугъбетрик ква.

Дагъустанда тIерикъат гегъенш жезва, и кардик Жамалдинан чIехи пайни ква. Ам муършуъддилаи рази яз, анжах ам алай рекъелай са чIарни юзуриз тахъана, хъфена.

Муършуъд сухтайрин, муършудрин вилик экъечIна, абурухъ галаз, буба хъиз, регъбер хъиз, рахазва.

Сухтайрин четин суалри муършуъд халкъдин тарихдиз, инанмишвилериз, динриз гъахъуниз мажбурзава.

Муършуъддин сугъбетрай авам жемьтдиз гзаф месэляяр малум жезва, абурун вилер ачух жезва, бубайри къисаяр рикIел хкъезва. «Чи махар, къисаяр къундармаяр туш къван, абур хъайи крар я къван», – лугъузва Бункъа.

...Арабар къведалди Лезги чилел маса динар: гъуцарин дин, зартIишан дин, чувудрин дин, хашпарайрин дин хъана... Ислам дин къабулна, агъзур йис алатнаватIани, лезги халкъин бейнидай гъуцар акъатзавач: кIеве акIайла, абурун тIварар къазва, абуруз ибадатзава, абурувай гагъ рагъ, гагъ марф, гагъ сагъвал, гагъ бахт тIалабзава... Гъуцариз исламдин мискIинрани, имамриз ван къвез-къвез, абуру гунагъкаррин сиверилай яза-ватIани, ибадатзава... Гъуцарин тIвар абур кIватI жеда лугъудай дагъдилаини алуд жезвач: адал Шалбузан тIвар эцигна, адан кукIва Пир Сулейман кучукна... ЯтIани Гъуцарин тIвар алатзавач: чIехидани гъвечIидани Гъуцарсув лугъузва... «Им вуч алапат я?! – жегъил алим, зари, фекъи тажуб жезва. – Яраб а гъуцар гихътин аллагъар тиртIа? – Гъисабиз эгечIна: – Атар, ... Абур гъиниз хъанатIа? Гила аматIа? – Вичи жаваб гана: – Инсанрин рикIера ама хъи... Астафируллагъ! Шаклувал авуна, лагъана, заз гунагъ тахъурай... Астафируллагъ!»

Мегъамед гъурмет-хатур, мал-девлет авай хзанда чIехи хъана. Адаз къуншиярал алай аяларни вич хътин шартIара яшамиш жезвай хъиз авай. КIвачи чил къуна, куьчедиз экъечIна, таяр-туьшерихъ галаз кат-калтугдай яшариз акъатайла, акуна: къуншиярин аялриз тухдалди недай фуни жагъизвач, я алукидай паргални авач... Хандин къакъан пару галай кIвалерай гъамиша инсанар шехъдай ванер къведай... Мегъамедан гъвечIи такабур рикIе аксивилин сифте цIукI куькIвенай – ам вичин юлдаш аялар гишила, къецIила ва мекъила тазвай инсанрилай, абур вужар ятIани чин тийиз, нарази хъана, абурун къаралтуйриз аксивал авай вилерай килигна.

Аксивилин гъисс, фикирар, мурадар ва умудар Мегъамедан рикIе яваш-яваш гужлу хъана. Са йис алатайла чир хъана: вич хътин фикиррал гзаф инсанар ала. Ахътинбурун жергеда адан буба Исмаилни ава, ада мискIиндиз такъат квай мусурманри садакъа яз гъайи фу-къафун, яр-емиш, магъсул кесибриз, етимриз пайзавай... РикIел хкъезва: лап фад, аял чIавуз... Са сеферда Исмаил бубади хуъруьн аялриз садакъа пайзавай. Мегъамед бубадин патавай

акъвазнава. Ам, кьве сас экъисна, вичин бицли пацаралди таниш аялриз ар-тухан кIус-тике хгуз эгечIнай. «Заз сифте яз садакья гаф, кIеве авай инсанриз куьмек гун бегенмиш хъанай... Къунши аялриз артухан кIус-тике гайила, жува са зурба кар авур къван шад жедай».

Куьгъне динар кьвез Мегъамедан туьтуьна акIизвай... МискIинра, кимерал хабар къазвай суалризни адавай тамам жавабар гуз жезвачир... Ам, шейхерин адет тирвал, йифиз кIваляй экъечIна тамуз фидай, са кIанчIунал фикирариз ацукъдай: ам рикIяй Мегъамед пайгъамбардихъ галаз рахадай, суалар вугудай, жавабар къачудай... Муаллимдин секинвал хуьзвай, адан гъар са гьерекатдал, ишилтадал вил алай сухтаяр къуд патахъай пакамалди ацукъна жедай.

Са сеферда Мегъамеда йифен къайи шагъвар къекъвезвай тама Аллагъдывай жузуна: «Я Чехи Аллагъ! Зун вахъ кIевелай инанмиш муьмин инсан я. Чилер, цавар, инсанар, гъайванар, къушар, набататар – вири Вуна халкъна... Вирини са-сад, са жуьре, са жинс халкънава... Бес инсанриз герек, абуру ибадатзавай динар са шумуд жуьре вучиз халкъна? Чун, мусурманар, гъуцарихъ, заратIишрихъ, буддайрихъ, чувудрихъ, хашпарайрихъ галаз сакIани къазвач эхир...» Мегъамед, эрчIи япухъ гъил акална, яргъалди Чехидан жавабдал вил алаз ацукъна... Амма... са жавабни хтанач... Анжах яргъай хъиз... Гуьлгер вацIун лепейри лерш-лершдай зайиф ванер къвезвай... Мегъамед экв ачух жедайла къарагъна, хуьруьз хтанай, са вил ахварна, вилерин аживал рекъизни тахъана, мискIиндиз кIунал фенай...

Муьршуьд Мегъамедаз чизва: Гъарабистанда, Иранда, вичин ватандани тIерикъатдиз акси Ахцагъ Мирзе-Али хътин алимар, эфендияр ава. Абурун фикирарни вири бегъемсузбур я лугъуз жедач. Анжах Мегъамедаз тIерихъатдин рехъ хуш я, ада сухтайриз, муьруьдроз ва жемятдиз тестикъарзава: «Азадвал къазанмишун патал чаз маса рехъ авач».

Ярагъ Мегъамедаз мад са месэлади гъич секинвал гузвач. Ада вичи-вичикди веревирдерзава: «Ислам – мусурманрин дин... ТIерикъат – исламдин къилин рехъ, Мегъамед пайгъамбарди хкъянавай рехъ... Шаригъат – мусурман диндин истемишунар, мусурманди амална кIанзавай вири къанунар ва адетар... Чахъ чи халкъдин къанунар ва адетарни ава... Абур, кьве жуьре къанунар ва адетар, санал гъикI ишлемишин? – фагъумзава Ярагъ Мегъамеда. – Абур гъамиша сад-садахъ галаз къазвач эхир?!... Гъавиляй шаригъат алпан халкъари рикIяй къабунли ийизвач... Бес вучда?! – Адаз Къуръандин вири истемишунар къилиз акъуддай рекъер жагъизвач, мад фагъумзава, ихътин фикирдал къвезва: – Гъар са марекатдал лагъана, рахана кIанда... Инсанар гъавурдик кутуна кIанда... Исламдин гъар са истемишун зикирун – эзберун, тикрарун герек я...»

Малла Мегъамеда вичин фикирар, мураддар, къастар къилиз акъудзава: ам сухтаяр, муьруьдар галаз РагъэкъечIдай патан Къафкъаздин хуьрериз, шегъерриз физва, халкъдихъ галаз мецелди рахазва...

ВАД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

ЦIУН ЦIЕЛХЕМ

2

Муьршуьд Мегъамед, вичин чIехи дережадизни килиг тавуна, сухтаяр галаз хуьрериз, шегъерриз физва: вилик амаз хабар ганвай дустариз элифзава, мискIинра ва кимерал рахазва. Адавай ихътин везифа – жемят чIалал гъун – маса касдал гъелелиг ихтибар жезвач.

Ам мад сефер Ахцегъиз фена, Мирзе Алидиз мугъман хъана, жуьма мискIинда рахана:

– Салам-алейкум, пара гъуьрметлу, пара масан мусурман стхаяр ва вахар!

– марекатда са дишегълини авачтани, ада гъар сеферда мусурман стхайрихъ галаз мусурман вахарни рикел гъизва. – Чехи алим Мирзе Али-эфенди! Яргъал хуьрерай атанвай Сфи-эфенди, Шиназ-эфенди... – Самур магъалдин эфендийрин тварар къуна, – куьн акун, квехъ галаз суьгъбет-сала авун фадлай зи риклин мурад тир. Ахътин югъ чаз Чехи Аллагъди, – салават гъана, – къисметна... Куьн, стхаяр, гъар сад са хуьруьн имам, фекъи, къази, кавха, медресадин иеси-алим, ана тарс гузвай алим-муаллим, жемьтдин арада гъурмет-хатур авай инсан я. Куьне ихътин месэлайриз фикир гана канда, – вичин рик алай насигъатар тикрарна: – Куьне куь рикяй луквал акъуд! Ам квадра! Гъар сад са къагъриман хъухъ! Жуван ватан, жуван халкъ ягъийрикай азад ийидай игитар хъухъ! Халкъ азадвал патал женгериз гъазур ая!

– Дуьз гаф я, чна ви фикирар халкъдив агакъарнава, мадни агакъарда, – лагъана Сфи-эфендиди. – Чун гъазур хъанва, вилер ви эмирдал ала.

– Вун акулал зун лап шад я, Сфи-эфенди, – лагъана муьршуьдди. – Вун, ви хзана, хуьр-квал гъик ава?

– Хъсан я, самсамвийри ваз саламар ракъурнава.

– Сагърай чеб. Зи рикел куь викегъ къегъалар, булахрал хъайи суьгъбетар алама...

Ахъегърин медресада келдай йисара Мегъамеда сухтайрин арада зарафатарни ийидай. «Эй, ирид йисуз диндал татай Самсам, – эвердай ада Сфидиз. Мирзе-Алидивай къачуна, «Ахцагъ-наме» улуб келна, адаз ирид йисуз хашпара диндал акъвазай муграгъвийрикай хабар авай. «Я Мегъамед стха, зун Муграгъай туш, Йигулай я» – лугъудай Сфиди. «Ви паб гъинай я?» – хабар къадай. «Муграгъай». «Паб гъинай ятла, гъуьлни гъанай я».

– Гила вун Вини Ярагъдилай туш ман, Мегъамед стха? – жузуна Сфи-эфендиди.

– Туш, стха, зун Гатункъарай я, – муьршуьди гъасятда вичив вугай суалдик квай зарафат къатана.

– Хъсан я, ви тлерикъатди чак руьгъ кутазва, – Сфи-эфенди муьршуьддин жавабдилай рази хъана.

– Малла Мегъамедан вири гафар дуьзбур я, – лагъана Мирзе-Алиди, – Ан-жах...

Вичин дуст вичиз акси тирди чиз, Малла Мегъамеда жузуна:

– Анжах вуч, гъурметлу Мирзе Али-эфенди? Жуван фикир жемьтдиз ачухара, – тлалабна.

Мирзе Али къарагъна, сифте мугъмандихъ, ахпа жемьтдихъ элкъвена, вичин фикир лугъуз эгечна:

– Гъурметлу стхаяр, чи чилер къунвай ягъияр гзаф къуватлу я... Абурув гвай яракъар: жидаяр алай тфенгар, къвед-пуд версинай язавай тупар чаз ахарайни акурбур туш... Чна урус къушун хуьруьз ахъай тавурла, Хкемай ягъай тупуни ахъегъвидин квал чукурна... Айвандик чхрадал гъалзавай къаридин са гъилни галатна. Чавай гъахътин тупарин аксина женг чугъваз жедани?!

Мискинда, яд атлай регъве хъиз, секин хъана.

– Чак женгчи руьгъ хъайила, чаз яракъарни, тупарин жагъида, – жаваб гана Малла Мегъамеда. – Итимдик сифте руьгъ канда, ахпа – яракъ. Яракъ викегъдавай ишлемишиз жеда.

– Ярагъ Мегъамеда дуьз лугъузва, – ахъегъвийри Малла Мегъамедан тереф хвена. – Итимдик сух канда!

– Зи тереф хвейибур сагърай, – лагъана ярагъвиди. – Тереф техвейибурни сагърай, – хъверна. – Инал са кас киснава... Ша, чна хабар къан: Мирзе-Али-эфенди, вуна чаз вуч рехъ къалурзава? – жузуна вичин камаллу дустунивай.

– За? За ислягъ рехъ ишлемишун теклифзава. Нубат авачир регъве къил

хамир, лугъуда. Нубат авачиз къал акъудна, жуван къил хаз тун хъсан туш, – Мирзе– Алиди вичин жаваб мисалралди куьтягъна.

– Ягъийриз чахъ галаз меслятариз кІан жедани?! КІан жеч эхир, гъакІ хъайила гужуниз гужуналдди жаваб гана кІан жезва. Бубайри лугъудайвал, яракъдиз яракъдалди жаваб гуда, – Мегъамедани мисалдалди жаваб гана – Женгериз гъазур хъана кІанда. Халкъ къарагъардай вахт чна ахпа лугъуда.

Малла Мегъамедан фикирар сухтайри Къара-Куьредин, Макъарин, Миграгърин, Мискискарин, МихетІрин, Хуьруьгрин, Шиназрин ва маса хуьрерин жемятрив агакъарна.

Пуд лагъай юкъуз агъадихъай атай карвандихъ галай жегъилди чІуру хабар гана:

– Вини Ярагърин хуьр урус аскерри элкъуьрна къунва!

– ГъикІ?!!

Мад жегъилдивай Малла Мегъамедан са суалдизни жаваб гуз хъанач, анжах вичиз рекъе акур гъаларикай суьгъбетна. Агъадихъай атай яшлу карванчиди лагъана:

– Урусрин къушунри агъадихъ галай рекъер, гирвеяр къунва, ЛукІарик, КайикІеледал, Мамрачрик, ХенжелкІеледал яракълу дестеяр акъвазарнава, хуьруькай зун рахазвач, элкъуьрна къунва.

Ярагъ Мегъамедан рикІиз пис хъана. Ада вичин гъал къалур тавуна, Мирзе Алидивай жузуна:

– Ихътин дуьшуьшда бес чун гъилер куьрсарна акъвездани, я стха?

– Гъилер куьрсарна ваъ, меслятдалди рахада ман... Урусрин аскерри секин инсанрик хуькуьрзавач...

– Ягъияр чахъ галаз мецелди рахаз атанва ман?! – Мегъамеда зарафатдин яни, ягъанатдин яни, къаб алай хътин хъверна.

Мирзе Алини кисна акъвазна.

Ярагъ Мегъамеда хурал гъил эцигна, вич секинарна. Ам, «Я, Аллагъ, вун куьмек!» лагъана, вилик гъанвай балкІандал хкаж хъана муьруьдринни сухтайрин юкъва аваз, арандихъ рекъе гъатна.

... Вини Ярагъдал итим текъей йикъ ала: вири халкъ куьчейрал ала, дишегълияр шехъзава, итимри гапурар акъуднава; урус аскерри я хуьруьз, я хуьряй са касни ахъайзавач; хуьруьн иесийри къушундин чІехи офицердихъ галаз рахунарзава, абур са меслятдал къвезвач...

Къалма-къаришдин себеб ихътинди хъана: са урус аскер квар гваз булахдал яд гъиз физвай рушахъ галаз рахана, ада жаваб тагайла, аскерди рушан гъил къуна, ялна; рушай гъарай акъатна, квар чилел аватна, аскерди гъил ахъайнач, руша адан гъилиз иви акъатдайвал кІас гана, аскердайни гъарай акъатна; абурун куьмекдиз са патахъай рушан иесияр, муькуь патахъай аскерар кІватІ хъана: къал-къине, гъуд-капач арадал атана...

Жидаяр алай яргъи тфенгар гвай аскеррин хура са затІни гвачир инсанривай акъвазиз хъанач: абур куьлухъ чІугуна... Хуьр секин тежез са гъафте жезва...

Муьршуьд сагъ-саламатдиз хтайла, инсанрин рикІериз са тІимил къванни регъят хъана.

Дишегълийри гъарайзава:

– Я Муьршуьд буба, вуна чи хуьрелай ягъияр алуд тІун!

– Секин хъухъ, – Мегъамед балкІандилай эвичІна, таржумачи жагъурна, офицеррин пагав фена, рахана:

– Вири рекъер куьне къуна, чавай булахдилай ядни гъиз жезмач! Им вуч сиясат я?! Инсанвал амачни?! – хъел кваз жузуна. – Дяве жагъурзавани?!!

– Ваъ, садай са тахсир акъатна, адаз чна жаза гуда, – чІехи офицерди эмир гана, вири аскерар барзадал хъфена.

Итимар куьчейрал, кимерал кІватІал жез, гъарда са фикир лугъуз, чкІизва.

– Им эх жедай, къиле фидай кар туш! – къужайри къилер галтадзава.

– Ягъияр тергна кІанда! – лугъузва уьзденри.
– Абуру чна тергда! – гъарайзава жегъилри. – Чаз ихтияр це!
– Акъваз, акъваз, – абуру Бункъ бубади секинарзава. – Гъахътин югъни къведа.

Вири хуър аквадай кІунтІал са десте итимар: ягъийрин офицерар ва ярагъвийрин векилар акъвазна, къалин суьгъбетрик ква. Абурун арада Алек-сандрни ава. Дамах гваз къилер цава къунвай офицеррин вилик Аслан хан, кавха, фекъияр, вилер чиле туна, акъвазнава: абуру гагъ чІехи офицердиз, гагъ таржумачидиз яб гузва ва гъар са гафунихъ галаз разивилин лишан яз «эхъ» лугъузва.

Абурун мешвератрик Малла Мегъамедни экечІнава. Ада, рикІел Мирзе–Алидин меслят хтана, фикирзава: «Инал меслят герек я, чун садни женгиниз гъазур туш».

Малладин вилик Александр атана, салам гана, арада таржумачи аваз, са шумуд хъуьтуьл гаф лагъана, вичик тахсир квайда хъиз, икрамна.

– Чун азад яз вердиш хъанвай халкъ я, – лагъана Мубршуьд Мегъамеда урус офицерриз. – Чи халкъдихъ жуван такабурвал, жуван намус, жуван адетар ава... Рушан, папан, дидедин гъил къадай садазни, жуван багърийрилай гъейри, са ихтиярни авач. Куь аскер еке тахсиркар я, адаз еке жаза къвезва... Тахсиркар чпин гъиле гъатдалди, адаз жаза гудалди секин тежезвай жемят гъахъ я...

– Вун акъван векъидаказ рахамир, – лугъузва ханди Мегъамедаз.

– Чи аскердиз куь адетар чизвачир, – лагъана чІехи офицерди, – гъавилия адавай хатадай рушал гъил вегъин хъана. Ада, вичин хер хъанвай гъилизни килиг тавуна, рушан бубадивай багъишламишун тІалабна. Адаз чнани туьмбуьгъ авуна, амай аскерризни чкадин ислягъ, зегъметчи инсанрихъ галаз къал-макъал тавун тапшурмишна.

Ярагъ Мегъамедан рахунри хуър, урус къушундин десте секинарна: абуру, меслят хъхъайбуру хъиз, чара хъана, чпин везифайрал машгъхул хъхъана.

Хуър секин яз аквазва, амма хер цІийи я: азадвал къакъатзавай инсанрин нефесар дар хъанва, абуру гапуруар хци ийизва.

Мегъамедаз санал къарай къвезвач, ам хандилай, фекъийрилай, вичин пешедин юлдашрилай, гзаф нарази я.

Ханари гъасятда урусриз рей гузвай ва кесиб халкъдиз мадни гзаф азият жезва.

Ханарин гъукум урус пачагъдин штикІ алай тфенгрини тупари хуьзвай.

Мегъамедавай абурун усал, алчах амалар, гъахъсузвивлер эх жезвачир: ам такІваз-елекъзавай, анжах... женгиниз экъечІ жезвачир: «Вуж галаз экъечІин?! Вуч гваз экъечІин?! Къилди экъечІна, са завай ягъийриз вуч жада?»

Хуьре арадал атанвай гъарари Мегъамед исламдин вичиз чизвай рекъерикай пуд лагъай рехъ – тІерикъат – Мегъамед пайгъамбар феи рехъ – хкъгъунал мадни гзаф мягъкемарна.

ТІерикъатдихъ хъанвай ялуни Мегъамедан рикІелай яргъал хуьреризни шегъерриз фин, мадни чІехи кІелер хъувун, диндин, тарихдин ва шииратдин эсерар, ктабар кхъин алудзавай.

Мегъамедан вири фикирар, мурадар, къастар тІерикъатдикай хъанва: «Заз зи фикирдал алай юлдашар герек я... Ханар халкъдивай чара я: абуру агъаяр я, чун – лукІар... Фекъиярни гъавурдик кутаз, жува лагъай рекъел гъиз четин мемлекат я... Абуру Аллагъдин лукІар я: Аллагъдин келимайрихъ инанмиш я... Бес азадвиликай сана са гафни авач эхир... Азадвиликай чун гъина рахан?! Зулумдик квай халкъдин патахъай ни фикир авун лакзим я? И месэла фекъийриз талукъ тушни?!.. Рахадайла фекъияр вири Мегъамед

пай-гъабардин невейрикай я, на лугъуди, вири гъарабар Лезгистандиз куьч хъана, аладун-гагъадун хъана, вири инра ама... Лезгистанда авай фекъийри чеб незир алай инсанрин веледар яз гъисабзава... Малум жезва, са зи тухум Мегъамедан невейрикай туш, алпанрикай я... Белки, чи бубаяр заратИшри-кай, белки, гъуцарикай тиртIа?! ТиртIа ваъ, тир жеди, тир! Бес абур нерикай хъуй? Цавай аватнач къван?! – Мегъамедан сивик хъвер акатзава. – Чна ислам къабулна, эхъ, къабулна, лап хъсан кар хъана... Динди жуван ери-бинре чир хъун къадагъа ийизвач. Гъардаз жуван буба чир хъана кIанда... Чи Нуъзуър бубадихъ гъараб тумар акализ зи Исмаил бубадивайни жедай, тапарар авуна, ада вичин хивиз гунагъ къачунач... «Чи бубаяр гъарабрикай я, Мегъамед пайгъамбардин невейрикай я», лугъуз, гъарайиз къени геж туш... Анжах... Ихътин тапарар низ герек ава? Гилан чи фекъияр, зун инанмиш жезва, хашпара пачагъдиз икрамиз гъазур жезва... Гъазур я... Эхъ, чи фекъиярни, ханар хъиз, вуж гужлу ятIа, вуж девлетлу ятIа, гъадан чухвадал капIиз гъазур, къве чин алай, намус къери инсанрикай я... – кефияр чIур хъана. – Гена чи лежберар, бичинчияр, чубанар, нехибанар сагърай... Гъабурук намус ква... Завай гъабурал юкъ вегъиз жеда, – чиниз нур ават хъувуна. – Гъабур галаз зун тIерикъатдин рекъяй фида».

4

Лезги вилаятра халкъдин гъалар къвердавай залан жезва: чилерин са пай Урусатдин къушунрин дестейри къунва; агъалийри гъар йисуз ханариз беглериз ва мискIинриз гана кIанзавай харжарин ва абуруз гъавая авуна кIанзавай кIвалахрин къадар къве сеферда артух хъанва: гила гъахътин къуллугъ ягъийризни авуна кIанзава.

Зулум эх тежезвай инсанрин аксивал артух жезва, къал-макъал акъатзава, ягъунрал-къиникърални къвезва.

Муършуъд Мегъамедал гуж ала: югъ-йиф фикирарзава; алимриз, маллайриз, имамриз чарар кхъизва; ягъийрин къушунри вири рекъер-хуълер къадалди вичин сирдашар акваз, халкъ женгиниз гъазуриз тади къачузва.

Ам мад ва мад, эквеба ва чинеба Лезгистандин, Дагъустандин ва Ширвандин чIехи хуърериз ва шегъерриз физва. Ада жуъмя мискIинра, имамда акъвазна, кIарзава, ахпа вязер кIелзава. Адан гафар, фикирар, насигъатар сухтайри яргъал хуърерин, шегъеррин жемятрив агакъарун адетдиз элкъвенва.

И сеферда Ярагъ Мегъамед Эмиралди галаз Къулан вацIалай элячIна, къибледихъ атанва: Аламда, Худата, Манкъулида, КцIара, Хъиле, Яргундал... рахана.

Яргундал мугъманриз са кIвалин дакIардай рушари лугъузвай манидин ван атана:

Къулан вацIал къул вегъена,
Адан винел гъикI къекъведа?
Къвед хътин яр, ваз тахъайтIа,
Зун дуъньядал гъикI къекъведа?

– И мани заз талукъ ятIа? – жузуна Эмиралиди.

– Къулан вацIалай элячIдайвал чалай Яргунрин рушариз хъсан чида, – лагъана муършуъдди.

Ада вичин суъгъбетра, эвергунра са бязи фикирар, Къуръандин сураяр, пайгъамбардин гъадисар, халкъдин мисалар, малуматар тикрарзава ва абур вучиз тикрарзаватIа яб гузвайбур гъавурда твазва:

– Зун ихътин гафар тикраруниз мажбур жезва: ягъияр атана гъаятдал ала, куьн къулав секиндаказ ацукънава. За куьн ахварай авудзава, – вичихъ галай муършуъдриз тамашна, алава хъувуна: – Чна куьн уяхарзава!

Куь рикѠел чи пагъливан Шарвилиди, зари Муграгъ Къемера, пачагъ Гъажи Давуда, – мад са шумуд касдин тѠвар къуна, – ягъийриз гъихътин ягъ-унар къунайтѠа, абуру гъихътин гъалибвилер къазанмишнайтѠа аламачни?! Зари Кра Мелика вичин са шиирда «къул хуьз къарагъ» лугъузва. Ингъе квез чешнеяр!

Муършуьд лацу сирихар галай дагълариз лап мукъва хъанвай. И сеферда адаз мадни винелди фена, таниш алимрал, эфендийрал къил чѠугвадай вахт авачир. Анжах Яргунрин багълара рушари къакъан дагъларикай лугъузвай манийриз еке иштягъдивди яб гана:

**Къакъан сувар мад къакъан хъуй,
Чан Гъуцар сувар!
Къулан вацѠай яд физава,
Къакъан сувар къулухъ галаз...**

– Ихътин мани чи рушари исламдикайни лугъудай югъ къведа, – умудлу я муършуьд.

– Вун исламдин итим я, ваз гъуцарикай мани хуш яни? – Эмиралидин вил жавабдал ала.

– Гъуцарикай манияр заз аял чѠавалай ван хъана, бейнида гъатнава. За ахътин манияр исламдиз зарар авачирбур яз къабулзава.

Ярагъдал хтайла, ада вич фейи рекъерикай, акур чкайрикай ва инсарикай сухтайриз суьгъбетарна.

– Цегъуьл хуьре заз са аламатрин незир алай чка акуна, ам хуьруьн къилихъ галай «Жегъил пѠир» я. Адан тарих ихътинди я: цѠехъуьлви жегъилди хуьрел гъужумай ягъийриз къилди ягъунар къуна, абур тергна, хуьр хвена, вични телеф хъана... Адан сур пѠир хъанва.

«Жегъил пѠир» – им чаз къе герекзавай, инсанриз чешне яз къалурдай, чи жегъилриз къагъриманвилдин тербия гудай пак чка я.

– Гъеле мехъер тавунмаз «Жегъилрин пѠир» зазни акунай, – лагъана Бункъ бубади. – ЦѠехъуьлрин базардиз фейила, чун йифиз гъана амукънай. За квез лугъун: «Жегъилрин пѠир» – ам чи накъварал алай, фекъийринни шейхерин пай квачир, фарсаринни арабрин ни галачир михъи лезги зиярат я.

– Гъа булахдилай чи жегъилриз яд гана кѠанда, – лагъана Къиблета.

– Адалай чи ПѠирен булах са куьнални усал туш, – Уьсейдер рази хъанач.

5

1810-йис. РагъэкъечѠдай Къафкъаздин халкъари азадвал патал чѠугвазвай женгер къати хъана. Къубадинни Дербентдин Шихали хан ва Къази-Къумухъдин Нуьгъбег ва къегъал сердерар, чпин къушунар кѠватѠна, урусриз акси экъечѠна. Абурун дестейрик Ярагъ Мегъамедан сухтаяр ва муьруьдарни экъечѠна. Урусатдин къушунар гзаф авай, чебни патрумралди ацѠурдай тѠенгралди ва тупаралди яракълу тир, гъавилай женгера гъалиб жезвай: дагъвийри къулухъ чѠугуна. Урусри яваш-яваш цѠийи-цѠийи хуьрер, къелеяр, мулкар къазвай, гъанрал чпин кумаяр язавай, къелеяр эцигзавай.

Ярагъ Мегъамедан рахунри, ада арадал гъанвай гъерекатри гъам чкадин ханарик ва гъамни пачагъдин генералрикни офицеррик еке къалабулух кутуна. Абуру ярагъви секинарис, чинеба адан эхир мурад-метлеб чирис жасусар ракъурзавай.

Муьршуьддин тѠвар машгъур жезва, адан медреса сухтайрайни муьруьдрай ацѠузва.

Яргъа магъларай, уьлквейрай атанвай жегъилри Ярагъ Мегъамедан гъилик кѠелзава... Устаддиз Алкъвадар Абдуллагъ, Тагъиржал Эмиралди, Авариядай

атанвай Къазимегътамедни Шамил иллаки хуш хъанва. Абурукай вичин рехъ къадай алимар, халкъдин азадвал хуьдай къагъриманар жедайди аян я.

...Къафкъазда гагъ са магъалдай, гагъ маса магъалдай къалар акъатзава. Са йисуз урусриз аксина Сурхай-ханни экъечІна... Арадал са затІни атанач. Пачагъдин тупар гвай къушунди дагъларихъ чІугуна: Куьредиз гъахъна. Лезгияр аксина къарагъна: Шихидхуьруьн ва Татарханхуьруьн патарив еке ягъунар къиле фена... Хандин къушун катна...

Гъар юкбуз, гъар кІунал ацукъайла ва гъар кІунилай къарагъдайла, Муьршуьд Мегъамедан вилик сад -садалай залан, гъялдай рекъер жагъин тийизвай, жемятрин вилер алай, пуд месэла акъваззавай: сад лагъайди, кесибринни ханарин бягъс куьтягъун; къвед лагъайди, са гунагъни квачир инсанар, мулк авачар лежберар хъиз, лукІвиляй акъудун; пуд лагъайди, мусурман инсанар девлетлуйринни гавуррин зулумдикай азад авун.

Ярагъ Мегъамеда вичихъ галаз Куьръандин сураяр кІелиз ва рахаз алакъдай сухтаяр, Албуллагъни Эмиралди, Куьредин хуьрериз: СтІалрал, Курхуьрел, Сардархуьруьз... тухвана. Къе абур Эрехиз, пака Эхвез финн ниятнава.

Эрехрин мискІинда фекъиди суьгъбетзава:

– Заз фицякъра Къасумхуьруьн майдандал Муьршуьд Мегъамед, «Ярагъ ялав» тІвар акъалтнавай кас ақунай. За тадиз фена, адан гъилер къуна, чан-рикІ авуна, жуван хуш мейилар къалурна... За адаз чи хуьруьз теклифна. Меслят хъайивал, муьршуьд чаз гила-ахпа мугъман жеда... За Цихцел багъа инсандин кІвачерик тукІвадай лапаг хкиз итим ракъурнава...

– Муьршуьд гъихътин инсан я? – хабар къазва эрехвийри.

– Муьршуьд Мегъамед, стхаяр, яргъалай виле акъадай кутугай акунрин инсан я: къакъан шумал буйдин, къурай лацу якІарин, еке акъуллу вилер авай, яцІу ширин ванцелди рахадай... Вилер са тІимил дакІунвай, гъатта яру хъанвай: аквадай гъаларай, ада йифериз ахварзавач, гзаф кІелзава: ам алим, зари я эхир... Рех язавай куьруь спелар ва гъахътин чуру... Къилел къацу сарих янавай лацу бармак, къуьнерихъ лацу чергес чухва, юкъва гимидин мецер куьрснавай чІул, адахъни магъидин тум галай куьруь гапур... Адан рахунриз вад-цІуд хуьруьн жемятди, цавай фидай ветІрен ван къведайвал кисна, нефес къуна, яб гузвай... Зун, стхаяр, сив ахъайна, амукънай...

Нубатдин сефердай хтана, Мегъамед кІвале куьсруьдихъ ацукънава:кІелзава, кхъизва, фикирарзава... Вич кхъиз агакъ тавур чарар Айишата куьтягъ хъийизва. «Зи яран бубади вичин рушаз кІелиз-кхъиз чирна, ажеб кар хъана», -адаз езнеди рагъмет гъизва.

Мегъамедан рикІел хкъезва... Ада аял чІавуз Исмаил бубадивай хабар къунай: «Я ба, Аллагъ бубади инсанар икІ вучиз халкънава? Сад масадал пехил яз, сада масадаз зарар гуз, сада масадан мал чуьнуьхиз?..»

«Ам гзаф четин суал я. Чидач, хва», – хиве къунай бубади. – Белки, Магъарам-эфендидивай ваз дуьз жаваб жагъайтІа...»

И суалдиз Мегъамедаз жаваб гилалди жагъанвач... Я масадавай хабар къазни жезвач: сифте регъуь тир, гила кутугнавач... Анжах «вучиз?» къиле, рикІе тикрар жезва... И суалди маса суаларни арадал гъизва, абурни рикІе тикрар жезва, жавабусуз амукъзава.

«Гила четин суалар инсанри завай хабар къазва... МискІиндиз, Аллагъдин кІвализ, капІиз къевезвай, адахъ инанмиш инсанар ава... Абуруз за вуч жаваб гун? За абур гъикІ гъавурдик кутан?!...»

Фикирар, суалар, месэляр къалин жезва, Мегъамеда вич гъахъ ийидай жавабар, бинеяр жагъурзава: «За инсанриз ачухдаказ, абур гъавурда акъадайвал лугъузва, бубайрин мисаларни гъизва...»

Са марекатдал муьршуьдди азадвиликай цІуладалай гзаф мисалар эзбернай:

– Азад инсанди лув гуда; азад къуш цава жеда; азад тарци фад бегьер гуда; азадди – инсан; къазадди – лукI я!

Инсанар тажуб хъанай: «Икъван мисалар адаз, Бункъ бубадиз хъиз, гынай чир хъана?!»

Меэжлидал малум хъана: халкъдин манийрихъ, риваятрихъ, мисалрихъ фекъийрин вязерилай еке къуват ава.

– Азадвал къазанмишун патал инсандин кыле акъул кIанда, – лагъана Мегъамеда. – Чи халкъдихъ акъулдикайни мисалар ава. Абур нивай лугъуз жеда?

Кимик гьерекаат акатна, гъарда сад-къве мисал гъана. Абур инсанри сад-садан гуьгъуьна аваз, низ гзаф чми датIа тайинариз, эзберзава: Акъул бармакда ваъ, кыле жеда; акъуллуда къуншидилаи чешне къачуда; акъуллуди чин тийидайди чириз алахъда, ахмакди пехил жеда; акъуллуда куьмек гуда, ахмакда – зарар...

– Къе чи Бункъ буба киснава хъи? Ви са мисални лагъ, я буба, – тIалабна Мегъамеда.

– Акъул авайди – ацIай гетIе я, акъул авачирди – буш киле, – лагъана Бункъа.

– Аферин, буба, вуна лагъайди зурба мисал я.

– Бункъа мад чун тухвана, – лагъана Къиблета.

– Агъ, чи халкъдихъ камаллу мисалар гъикъван ава! – инсанри чпин тажубвал къалурна.

– Эхъ, – тестикъарна муършуьдди. – Ватандикай, намусдикай, игитвиликай... мисалри зи тарсариз еке куьмекзава. Гафари таъсир тийидай сухтадиз бубайрин мисалди таъсирзава.

Муършуьд мугъманар гуьгъуьна аваз медресадиз фена. Ина са шумуд сухтади муаллимди тапшурмишнавай чарар, сураяр кхъизвай.

– Зи медреса чарар кхъидай идарадиз элкъвенва, – лагъана Мегъамеда мугъманриз. – Са гафуналди, им зи рисалатхана я.

Хуьре муършуьддин таъсирдик кыле физвай гьерекаатрал, дегишвилерал садбур шад жезва, садбур – пехил, бязибурни – пашман. Бязибуру, абуруз жасусар лугъуда, Мегъамедан рахунар, рахунрик квай сирлу фикирар, насигъатар гъа йифиз Аслан хандив, урус офицеррив ахгакъарзава.

Сухтаярни муършудар Муршуьд Мегъамедаз еке куьмекар хъанва: абуру вири суваррик, хайи-къеи марекатра иштиракзава, мукъвал-яргъал сеферриз физва...

КIарабдин гъвечIи къапара авай девит куьтягъ жезва. Сухтаяр вацIарин, кIамарин кьерера къекъвезва, чIехи къванера жедай къазран вилер хътин яру, хъипи нугътIаяр чукIулдали авадарзава, абурукай ранг ийизва. Мадни хъсан яру ранг Рухунрин сухтайри Хуьпуьхърин вацIай гъизвай живе квай къванери – кай гъазурзава ва ишлемишзава.

– Килиг, килиг, живе квай рангуналди кхъей гъарфари, къизилдин верекъ янавайбуру хъиз, нур гузва, – жегъилри сада-садаз чпин кхъинар къалурзава, абурал дамахзава.

– За и рангунал жуван бубадиз Къулгъу кхъида, – лугъузва сада.

– За жуван бубадиз Ясин кхъида, – хиве къазва муькуьда.

Сухтайри гъазурзавай къати яру ранг базарда сун гъалар рангарал вегъезвай куьпчи Шимидизни кIан хъана.

Сухтайри гъар лазим хъайила Малла Мегъамедан чарар, эвергунар кхъизва, абур мукъвал-яргъал хуьрерин ихтибарлу фекъийриз, кавхайриз ва къазийриз тухузва, жасусриз таквадайвал чинеба вугузва.

1820-йисар мадни гзаф къалабулук, шел-хвал, дяведин цай квайбур хъа-на.

Ярагъ Мегъамеда динэгълийрин кIватIалра, мискIинра, кимерал ва дуствинлин, хванахавилин суфрайрихъ вичин рахунралди, кхьинралди ва гьерека-тралди тIерикъатдик инсанрин виле акъадай хътин дегишвилер кутаза: дин ва къанажагъ мягъкемарун, Аллагъдин рекъе чанни гун, жув азад авун, женг чIугун истемишзава – цIийи илим, цIийи тIерикъат, арадал гъизва.

Ярагъвидин цIийи илим сухтайри ва муършудри Лезгистанда, Дагъустанда, Ширванда чукIурзава: хуърера цIийи илимдин терефдаррин дестеяр арадал атанва. Муършуъд Мегъамедан тIвар инсанрин сиве-сара гъатнава, аялризни кваз чир хъанва. И карди исламдин бязи алимрик ва шейхерикни секинсузвал, наразивал кутунва.

Ахцагъ Мирзе-Али мад сефер Ярагъ Мегъамедаз мугъман хъана. Ам иесиди еке гъурметралди къабулна, суфрадихъ ацукъарна. Дустари суфрадал атай гъазур-гъалал шурвани фу тIуъна, виртIедихъ галаз чай хъваз-хъваз, йифен геждали суьгъбетарна: ватанда авай гъаларикай сада-садаз хабарар гана, чпин дерди-гъалдикай лагъана, хсуси чIалар кIелна... Абур элкъвез-гелкъвез къилин месэлада – къведазни талукъ цIийи тIерикъатдал хкъвезва.

Абуру лугъузвай гъар гафунин къилиз малум жезва: Мирзе-Али, виликдай хъиз, дустуни къунвай, къиле тухузвай рекъихъ галаз рази туш: вич я тIерикъатчи хъанвач, я жез тади къачузвач, белки, я жез кIанни ийизвач.

– Я стха, тIерикъат Аллагъдила, – къведани салават гъана, – атанвай рехъ я, вун Аллагъдиз аси яни? – жузуна Мегъамеда.

– Астафируллагъ! Зун Аллагъдиз аси туш! Чаз Ада яшамиш жедай гзаф рекъер къалурнава, за ислягъ рехъ къунва, вуна...

– Зазни чун ислягъдаказ яшамиш хъана, азаддаказ яшамиш хъана кIанзава...

– ГъакI хъайила, чун урусрихъ галаз дуствилелди яшамиш жен ман...

– Вуч?! Фарсар, арабар, магъулар, туъркер ягъияр хъана, урусар дустар яни?! Чи халкъдин рикIелай къибледихъай атай, къвезвай ягъийри авур къван зулумар алатнавани? ЦIийи зулумрихъ вил хъанвани?!

Ахцагъви киснава: ярагъви гъахъ тир.

«За вуч жаваб гун? – фикирзава Мирзе Алиди. – Мегъамед чаз ислягъ рехъ арасуз герек тирдахъ гъикI инанмишарин?» Эхир ада мад сефер лагъана:

– Я чан стха, гъикъван дамахар авуртIани, чахъ урусрихъ галаз дяве чIугвадай къуват авач. Им сад. Къвед лагъайди, гъар са дяве эвел-эхир меслятдалди куьтягъ жедайди я. Чна а меслят эхирда ваъ, эвел ийин ман: вири сагъ-саламат амукъда.

– ЛукI яз амукъдалди, игит яз къиникъ хъсан я, – мисалдалди жаваб гана Муършуъд Мегъамеда.

... Къафкъаздиз урусрин къушунар гъахъзавай йисара Ярагъар, ана яшамиш жезвай, цIийи илим акъуднавай, халкъдин азадвал патал женгчияр кIватIзавай, тIерикъатчи Мегъамед-эфенди сеbeb яз, вичин ватанда, Урусатда, Европадани кваз машгъур хъана.

Муършуъд Мегъамед – къетIен инсан тир: гъахъ кIандай, азадвилехъ ялзавай, ажудан тереф хуъдай, мергъяматлу, жумарт, илимдар, теснифдар... Адал инсанри жуъреба-жуъре тIварар эцигнава: «Аллагъди пай ганвайди», «Бахтар пайдайла ханвайди», «Ракъбинихъ элкъвена ханвайди», «Ярагъ ялав»...

Тифлисада, Москвада, Петербургда, Берлинда акъатзавай газетра ажайиб ярагъвидин гъар са гьерекатдикай, гъар са къадамдикай кIелзавайбурук гагъ дамах, гагъ кичI кутазвай, гагъ тарифдин, гагъни рехнеяр къалурзавай, гъат-

та русвагдин, на лугьуди, лезгияр са куьнинни гъавурда авачир авамар я, макъалаяр чапзавай.

Гъам Урусатда, гъам Къафкъазда гъамни дагъви халкъарин арада Тифлис шегърда урус чІалал акъатзавай «Кавказ» газетдихъ еке машгървал хъана: адан чинриз Ярагъ Мегъамедакай макъалаяр акъатзава. Абур ярагъвийри Экберав кимел кІелиз ва лезги чІалаз элкъуьриз тазва: вирида, витІни акъуд тийиз, яб гузва. Инал дишегълиярни кІватІ жезва.

Са макъалада кхъенва:

«Акьуллу ва мергъаметлу Малла Мегъамеда, хуьруьн фекьи хъунилай гъей-ри, ина вичиз къазанжи къведай везифа – къазиввални тамамарзава». И хабар гъакъикъатдихъ галаз къазвачир, тапарар тирди дуьздал акъатна, инсанри хуьруьнарна.

Са макъалада Малла Мегъамедан тарифарзава:

«Малла Мегъамеда, Ярагъдал къадим вахтарилай акатнавай адет тирвал, акьуллу жегъилрикай улемар, диндин алимар, гъазурзава: абуруз медресада тарсар гузва... Адан чирвилерин, алимвилин дережадикай Куьре магъалдилай яргъарани хабар хъанва. Ярагъвийр тажуб жедай кар авач: Малла Мегъамедан медресада кІелиз лап яргъарай, гъатта Бухара шегърдайни, къвезва».

– Я стхаяр! Маскавда, Тифлисида авай урусриз икъван кІвалаахар гъинай чида? – хабар къазва инсанри.

– Я буба, абур къекъвезва, хабарар къазва, – гъавурда твазва савадлу жегъилри.

– Урусриз хабарар гудай жасусар тІимил авани?

– Жасусри Ярагъидин сирерни гудани?

– Эхъ, къизил пулдихъ бязибуру, валлагъ, хуьрни маса гуда...

Нубатдин газетра Малла Мегъамедан рахунар гафба-гаф кхъенвай:

«Малла Мегъамеда жемьтдиз лугъузва: «Инсан са кардихъ, виридалайни вине авай мураддихъ, вичи гъакІ гъисабзавай кардихъ – ам азадвал я – инанмиш хъана кІанда... Чи бубайрин сад лагъай веси – азадвал хуьн тир... Куьруьгъда авай лукІвал акъуд, ам квадра... Женг чІугу, куьн азал жеда! Азад хуьхъ, инсанар!»

– Гила гъикІ я? Мегъамедан и гафар урусрив ни агакъарна?!

– Къил акъатун четин я.

– Малла Мегъамеда чаз гъа икІ лагъанайни?

– Эхъ.

– Мегъамедан гафар низ ван хъана?

– Абур урусрив ни агакъарна?

– Чидач...

– ШайтІанри...

– Мумкин кар я.

Газетдин нубатдин нумрада кхъенвай:

«Малла Мегъамеда жемьтдин вилик вичин рахунра малумарзава: «Зун и дуьньядиз ислам диндин гуьзел дарамат цІийи къилелай эхцигун патал атанва... Зун и дуьньядиз чи диндин хкахънавай чирагъ куькІуьр хъувун патал атанва... Зун и дуьньядиз исламдин рекъелай алатнавай инсанар дуьз рекъел хкун патал атанва...»

– Им, валлагъ, зурба кас я.

– Вичиз Аллагъди нуьсрет гурай!

– Малла Мегъамедаз мад санизни фин, вич инжиклу авун герек авач...

– Вучиз?

– Адан мецелай инсанар урус газетри хабардар ийизва, – хуьрена.

– Дуъз гаф я, анжах чун урус чӀалан гъавурда акъазвач ман... Гъар къазет хкайла, чна Экбер гъинай жагъурин?

– Чаз Экбер жагъайтӀани, бес чи къунши хуърери вуч авурай? Абур инсанар тушни?

Газетдин нубатдин нумрада кхъенвай:

«Малла Мегъамедан медресада кӀелай, адан рахунриз яб гайи вири инсанар адан муършудар жезва».

– ГъакӀ ятӀа?

– Я жеде ман...

– Газетди авачир гаф кхъич къван?!

ЦӀийиз хкай газетди пашман хабар гъана:

«Са офицерди лугъузва: Ярагъ Мегъамед эхир чи гъиле гъатна: ам къзахри Къасумхуърел къуна, гила Къурагъа авай урусрин къушундин штабдиз, анай, кбилел къаравулар алаз, Тифлисдиз агакъарун лазим я ...»

– Чаз мусибат хъана!

– Вуч хъана?

– Муършуъд Мегъамед ягъийрин гъиле гъатна.

– Малла Мегъамед урусрин гъиле гъатна?!

– Эхъ.

– Я Аллагъ, вун куьмек! – мижевирди Мегъамедан рикӀ алай алхиш тикрарна.

– Чаз мад са хажалат хъана.

– Вуч чӀуру кар хъаначни?!

Инсанрин вилерал накъвар акъалтна...

– Адаз урусри жаза гудани?

– Чидач.

– Чи Мегъамед бубадин язух тушни? – адаз гзафбуру «буба» лугъуда. – Бес чун инал секиндаказ ацукъдани?

– Чахъ Муършуъд Мегъамед ягъийрин гъилияй ахкъуддай къегъалар авачни?! Абур амачни?!

– Ава! – са шумуд жегъилдин сесер акъатна.

Малла тухузвай рехъ къадай муършудар балкӀанрал хкаж хъана...

Йикъар, йифер алатзава... Са хабарни авач...

«Кавказ» газетдин нубатдин нумра хкана, адал савадсузарни алтӀушна. Экбера са гъвечӀи малумат кӀелна, табир гана:

«Ярагъ Мегъамед, рекъе садани гуьзлемиш тавур амал акъудна, катна... Адав садавайни агакъариз хъанач».

– Гъурра! Чи Муършуъд азад хъана!

Инсанриз къадар авачир къван шад хъана.

– Агъ, ахвайш!

– Мегъамедаз Аллагъ куьмек хъана! – шадвална инсанри.

– Азад хъана – ваъ, ада вич азад авуна!

– Вич азад авун – имни женг я.

– Муършуъдди лагъайвал хъанва: «Женг чӀугу – куьн азад жеда!» Ада чешне вичи къалурна.

Экбераз газетдай мад са хабар жагъана:

«Ярагъ Мегъамед, «Ката, къегъал!» лагъана, есирдай ахчух хъувурди са мергъяматлу урус эфсер я, лугъузва бязи шагъидри».

– Жеч?!

– Хъана акурбур ава: муършуъд азад хъанва.

– Яраб чи имамдиз куьмек гайи къегъал вуж ятӀа?

– Чидач. Эскендер хъгин мргъяматлу ксар кими жеч.

- Ягъийрин арада гъахътин инсанарни авайди я.
- Пачагъдин къушунда авайбур вири ягъияр туш.
- Вири ягъияр туш ман...
- Бес чи хванахва хъанвай Эскендер ягъи яни?
- Ваъ.
- Гъахътинбур мад ава.

Газетдин нубатдин нумрада Малла Мегъамедакай мадни дуъз, гъахълу гафар кхъенвай:

«Малла Мегъамедан Аллагъдихъ кIеви инанмишвал, адетдин ацукъун-къ-арагъун, нефс ахъай тавун аквазвай инсанри ам эвлиядай, пак инсандай гъисабзава».

- Дуъз!
- И къазет хвена кIанда.
- Урус къазет?
- Хъуй ман урус къазет! Ана тапарар кхъенвач къван!

Хажалат чIугваз итимрин арада муършуъддин рикI алай сухтаяр ва муършудар: Ахцагъ Селим, Алкъадар Абдуллагъ, Гъуьмри Къази-Мегъамедни Шамил, ТIагъиржал Эмиралли... авай.

Ярагърин мискIинда муършудри ва сухтайри муършуъддин тIварцIихъ зикирар авуна.

7

Муършуъд Мегъамедан гъар са къадам урусри ахтармишзава, адан гуьгъуьна жасусар тунва.

Мегъамед муършударни галаз мад Ахцагъиз акъатнава: ина гзаф алимар, эфендияр, зарияр, савадлу инсанар ава; абурун куьмек галачиз Самур магъалдин халкъ акси женгериз къарагъарун мумкин кар туш.

Мирзе-Алиди вичин кIеви дуст Ярагъ Мегъамед, гъар сефер хъиз, пай-гъамбардиз лайихлу дережада аваз къабулна. Ам ахцагъвидиз, санал кIелай йисарилай стха хъиз, кIан я, анжах абурун арада са гъихътин ятIани заланвал ава: я ахцагъви ярагъвидин, я ярагъви ахцагъвидин рекъиз къвезвач; гъардаз вич гъахъ яз аквазва, анжах Мегъамедан патал вичихъ галаз рази сарбаз ала, Мирзе-Алидин тереф сад-вад касди хуъзва.

Къве алим, къве зари, Мирзе-Алини Мегъамед, Бегем булахдал ацукънава ва къалин суьгъбетрик ква. Муършудринни сухтайрин десте яргъал хъиз ацукънава: абуру, лазим хъайитIа, чпин муаллимар, лекъери хъиз, хата-баладикай хуьда.

Чиляй, куркур ацалтна, акъатзавай, ахпа чIулав шимедик физвай цин ван япара аваз, ярагъвидин рикIел вичиз акур, вич ацукъай ва яд хъвайи булахар хквезва. Ам ял ядай арада хиялдай булахрихъ галаз бейтералди рахазва...

Агъ, булахар, булахар! Лезги чилин дамахар. Вилин михъи накъвар хътин, рикIин дири дамар хътин... Гъайбатдалди ятар гадарзавай, шуршурдалди хуьлер авахъзавай булахар! Куьн гъикъван ава?! Вилерикай лезги дерейра, хуьрера акур булахар каразава: Берека – Цимбил булах, Зугърабхуьре – Гавра булах, КцIара – Къара булах, КъепIирдал – Къелягъ булах, Къуьчхуьра – Шугъ булах, Миграгъа – Марвар булах, Целегуьндал – Пирен булах, Цехъуьла – Жегъил булах, Шимихуьре – НуцIра булах, Яргундал – Кпул булах... аквазва. Яраб куьн, чилиз, инсанриз, гъайванриз, къушариз югъ-йиф галат тавуна фири нек хътин ширин яд гузвай булахар-чарчарар, гъикIван аватIа?! Са виш, къве виш, пуд виш... Мадни гзаф ава жеди... Яшамишрай булахар! Абур гъина аватIани... Булахрикай кIамар хъурай, кIамарикай вацIар хъурай, вацIарикай гъуьлер хъурай! Амин!

Мирзе Алиди дустуниз «Кавказ» газетдин чинрилай (ада урус чIалал

кѣлиз-кхъиз чирзава) урусрин къушундиз, гьерекатриз талукъ хабарар гал-кѣлиз-галкѣиз кѣлзава ва абурун табир гузва.

Гъа и уламда Муършуъд Мегъамедан патав са десте итимар атана, абуру лагъана:

– Чун ви муършудар жез гъазур я. Чаз ви рехъ хуш я! Чна чи руьгдай лукѣвал акъуднава!

Вилер цѣйи муършудрал алаз, муършуддиз вичин хуърунви Седер карагна. Ада, Мегъамедан патав са десте лежберар гъана, лагъанай: «Чаз ви муършудар жез кѣланзава... Заз ви рагъметлу бубади, Малла Исмаила, свас жагъуриз, мехъериз куьмек гайиди я. Адаз рагъмет хъурай... Чун ваз табий я! Зун ви лукѣ жада!» «Лукѣ ваъ, дуст, стха, муършуд хъухъ!» – гъарайнай муършудди.

Ахцагъив генерал Ермолван эмир агакъна: ада вичин комендантризни офицерриз Малла Мегъамед къун тагъкимнавай.

Ахцегъви дустари Муършуъд гъа йифиз Куьредиз сагъ-саламатдаказ ах-гакъарна.

8

Муършуд Мегъамедаз санал ацукъдай, архаиндаказ са къас фу недай ва яд хъвадай, гъатта вахт-вахтунда капѣдай мажални амач: тарихдин вакъиаяр йигиндаказ дегъиш жезва. Рикѣ авай мураддив агакъун патал муършуд вич бязи чкайриз фин, кар алай алимар ва регъберар акун, абур женгериз гъазурун лазим къевезва.. Бязи хуьрериз ада чарар кхъизва, бязи хуьрериз вичин векилар ракъурзава... Хаталувал авай вахтара муършудри чпин муършуд жасусрин шак тефидай чкайра чуьнуьхзава.

И сеферда Муършуд Мегъамедан къацу пайдах гвай десте, балкѣанрал акъахна, диндин манияр лугъуз-лугъуз, мад къибледихъ фена. Адан дестедик рекъе цѣйи-цѣйи итимар экечѣзава...

Тѣерикъатчияр чпел дуьшуьш хъайи карвандихъ галаз Къулан вацѣалай элячѣна, сифте гъалтзавай Алам шегъерда акъвазна. Ана са юкъуз кѣлар авуна, сураяр кѣлна, агъалийрихъ галаз суьгъбетарна: лукѣвал тергуниз ва азадвал къазанмишуниз эвер гана... Ахпа Худат, Кѣлар, Хъил, Цѣхуьл ва маса хуьрериз фена. Абурун рехъ гъар гирведеал урус къушунрин дестейри, яракълу къаравулри къазва: «хуьряй хуьруьз мугъмандиз физвай» агъалияр ахъай хъийизва...

Ацалтзавай хуьрера муършудрин дестея жемятри гъурметривди къабулзава. Заридин алакъунар авай Ахцагъ Селимани, Тагъиржалви Эмиралиди Мегъамед-эфендидин фикирар гъар хуьруьн жемятрив агакъарзава ва шиирадли куьтягъзава:

Азадвал хуьх, стхаяр, азадвал!

Азадвал, стхаяр, чи дамах я,

Азадвал чи намусдин чахлах я!

Муършудрин галат хъанвай десте Ярагъдал хтана, ял ягъиз чпин кѣвалериз чкѣана. Хзангар акуна, гъамам къабулна, гъазур-гъалал тѣуьна, ял янавай жегъил итимар кимерал акъалтна. Абурук кваз Уьсейдерни атана, салам гана, вичин таяр– туьшерин патавай ацукъна.

Къужайри Муършуд Мегъамедакай, муършудар феи хуьрерикай хабарар къазва. Чпиз акур ва аламатрикай суьгъбетарзава: садбуру чпиз ван хъайи къисаяр нубат-нубатдалди ахъайзава, садбуру кисна яб гузва, садбур ван акъалтна хуььрезва. Бязибур шаклу жезва, сада, Хакийрин маллади хъиз, гъар гафунин къилиз «астафируллагъ» лугъузва. Жегъилри, сивел капач эцигиз, хуьруьнарзава.

– Зи кьилел, стхаяр, ихьтин са дуьшуьш атана, – суьгьбетдик чубан Ашларахь экечІна. – За алатай гатуз са жегьил юлдашни галаз Бике дагьдин «Ярагьидин гимре» лугьудай яйлахда Мегьамед-эфендидин хипер хуьзвай. Гатун чими югь тир, чаз хьвадай яд кІан хьана. Зи юлдаш, ам залай гьвечІи тир, гичин кьачуна, яд гьиз булахдал фена... Ам са арадила, кичІ акатна, катиз-катиз, буш гичин гваз хтана.

– ГьикІ хьана? Вун чукурна хтана хьи, галтугай кас-мас авани? Вуна гьайи яд гьинава? – хабар кьурла, ада каш ягьун акьвазарна, лагьана:

– Зун фейила, зи кІвачерик булах алай чил... зурзазвай... Заз кичІе хьана, завай булахдай яд кьачуз хьанач, катна...

– АкІ жеч, яда! Ам жедай кар туш, – зун жегьил гададин чІалахь хьа-нач. – Ша, килигин кван! – лагьана, чун булах галай кефер патахь фена.

Чкадал фена килигайла, заз жуван вилералди акуна: эхь, булахдин патав гвай чил зурзазва, чиликайни хаму жунгавдин хьтин бугьдин ван акьатзава... Дуьз лагьайтІа, зазни, жув са яшар хьанвай инсан ятІани, кичІе хьана.

– Бисминлагь, им вуч мусибат я заз аквазвайди? Я Аллагь, вун куьмек... Хьша, хьша, – лагьана за юлдашдиз. – Чун баладивай яргьаз жен, – кІвачериз куьс гана, кваквар хкатнавай шалам цавай кьвез, чун элкьвена хиперал хтана.

Гимредал ацукьна, ял акьадарна, чун чаз суалдалди килигзава. За юлдаш-дивай хабар кьуна:

– Чна гила вучда? Гьа икІ ацукьдани? Бес яд хьвадачни? Фу кьурудаказ недани?! Ам туьтуьна акІана, нефес кьуна, рекьида гьа! Мукьварал маса булахни алач... Бес вучда?

– Чидач, – жегьилдик шел акатнава. – Заз яд кІанзава! – гьарайна ада.

Чна хуьруьз хьфиникай, и агьвалатдикай Мегьамед-эфендидиз хабар гуникай меслятарзавай. Дагьдай Вини Ярагьдал хьфин, элкьвена хиперал хтунни регьят кар тушир. Вучда? Маса суалар арадал кьвезвай...

Гьа и чун лап кІеве гьатнавай арада, куьн чІалахь жеч, валлагь-биллагь, чи вилик, чиликай хкатайди хьиз, яргьи аса гвай рехи кьужа пайда хьана... Заз чир хьана: ам гьа чун рахазвай, гьа чаз герек авай кас, чна хуьзвай хиперин иеси, я...

– Жеч, яда?! – итимар тажуб хьана.

– Валлагь, дидедин некІедал кьин хьуй, ам чи Мегьамед буба тир.

«ГьикІ хьана, гадаяр? Куьн вуч фикиррик акатнава?» – хабар кьуна Мегьамед-эфендиди.

– Чна вакай фикирзавай, – жаваб гана за. – Вун атайла, чаз жуван хайи буба жагьай кьван шад хьана, чан эфенди халу, буба, – зи кьил какахьна.

«Ингье зун... Квез зун вучиз герек хьанва?» – жузуна ада.

– Булах алай чил зурзазва, анай чавай яд кьачуз, хьваз жезвач, – лагьана, за эфендидиз чи кьилел атай агьвалатдикай суьгьбетна.

«Ам жедай крар я, – лагьана эфендиди. – Ша, заз анаг кьалура кван», – ам чи гуьгьуьна аваз булахдал атана.

Угь, вугь акьатиз, зурзавазвай чил акурла, эфендиди кьве гьилни цавуз хкажна, лагьана:

– Бисминлагь, я Чехи Аллагь, вун чаз куьмек! – лагьана, са яргьи дуьа кІелна.

Чилин зурзун чаз акваз-акваз акьвазна, чун, чубанар, сивер ахьайна, чІал кьуна, амуькна.

«Кьачу квез яд», – лагьана, кьужа рахаз-рахаз чи вилерикай квахьна...

– Я-я-я-я! – инсанар мад тажуб хьана.

– Астафируллагь, – лагьана хакивиди.

– Акъваз, акъваз, – Къиблет хъел кваз къарагъна, итимрин виликай акъвазна. – Ашларахъ, вуна инал чаз къисаяр ахъаймир, къей хва!

– Къиса туш, халу, хъайивал я! – Ашларахъазни хъел атана.

– Жемят, яб це: гъа Бике сува буш, яд квай, кІвачер метІерихъ къван чиле гъатдай, заз акурди я, фургъундин чархар акІидай чкаяр ава... Им дуъз гаф я... Амма... Мегъамед рехи къужадин жуънда аваз яйлахдиз акъатун ва квахъ къувун – ибур къундармаяр я, лацу тапарар я.

– Астафируллагъ! – гъарайна хакивиди.

– За жуваз акур агъвалатдикай суъгъбетна, – лагъана Ашларахъа.

Кимел алайбур къве дестедиз пай хъана: инанмиш хъайибур ва инанмиш тахъайбур.

– «Ярагъидин гимреда» зани хипер хвейиди я, – лагъана са жегилди. – Ана заз сад-садан патав гвай НекІедин булахар акуна: садаз «Фири некІедин булах», муъкуъдаз «Цуру некІедин булах» лугъузва. За хабар къунай:

– Им вуч алапат я? Ихътин булахар жедани? – итимар чІалахъ жезвач.

Чубанри заз жаваб ганай: «Эхъ, стха, гъахътин булахарни жада».

– И НекІедин булахар гъинай атана? – инсанар шаклу жезва.

«Абур Ярагъ Мегъамедан асади акъудна, – лагъана, чубанри суъгъбетна: – Са сеферда яйлахдиз Мегъамед-эфенди атанай. КапІ ийидай вахт хъайила, адаз дастамаг къачудай яд жагъанач. Адани са дуъа кІелна, вичин яргъи, шуъкІуъ кІуф галай аса къве сеферда чиле эцяна: къве тІеквендай лацу цин къве булах акъатна...»

– А НекІедин булахрин яд, стхаяр, зани хъвана: са булахдин цихъ фири некІедин, муъкуъ булахдин цихъ цуру некІедин тІеамар гала, гъакІ хъайила абурал гъахътин тІварарни акъалтнава..

– Я-я-я-а! – гила инсанар къадар авачир къван тажуб хъана.

– Астафируллагъ! – мад хакивидин ван акъатна.

– Квез мад калер, гамишар, хипер хуън герек амач, – ягъанатдив лагъана Къиблета, – гъар фири нек, цуру нек кІан хъайила, «Ярагъидин гимреда» авай булахрал алад, – хъверна. – Хук ацІудалди хъухъ!

– Астафируллагъ! – хакивидин ван акъатна.

– Я Къиблет, бес вун Мегъамед-эфендиди вичин куънуъяр чуънуъхзавай угърияр ахкъагъай дуъшуъшдихъни инанмиш тушни? – жузуна Уъсейдера.

– Ам, белки, хъайи кар ятІа, – жемятдиз гъакъикъат яз чизвай къисадални Къиблета са гъвечІи шак гъана: и амалдихъ вичин сир авай.

– Ам хъайи къиса яни, тушни жуван бубадивай хабар яхъ, – лагъана Бункъ бубади.

Эфендидин куънуъяр чуънуъхай агъвалатдин гъавурда авайбур хъуърена. Къиблета чин са патал къуна.

– Вири магъалдиз чизвай къиса ихътинди я, – суъгъбетна Бункъ бубади.

...Мегъамед-эфендидиз Ярагърин кала, Самур вацІун къерехдал, вичин мулк авай, иесиди анал куънуъяр хуъзвай. Са йифиз угърияр эфендидин куънуъяр чуънуъхиз атана: гъарда къужахда са залан лаган куънуъ къуна, хъфиз кІан хъайила, абур алай чкадал алкІана: кІвачер, ксанвайбур хъиз, санихъни юзуриз хъхъанач... Югъ хъана. Мегъамед-эфенди вичин мулкунал, куънуъйрал къил чІугваз атана... ГалтІам янавай балкІанар хъиз, парар гваз акъвазнавай угърияр акурла, ада лагъана: «Чарадан малда вил тун, чарадан мал чуънуъхун еке гунагъ я, мад сефер, рухваяр, куъ нефс хуъх. Гила ахлад!» Угърийрин кІвачер ачух хъхъана: лаган куънуъяр алай чкайрал эхцигна, абур, багъишламишун тІалабна, сифте калай, ахпа хуъряйни катна...

И къисади итимриз тІеам гана.

– Гъа угърйрикай сад гъа и Къиблетан буба тир, – Бункъ бубади суьгъбет куьтягъна.

Итимри тар хайи хътин хъуьруьнарна. Къиблетан чиниз яр акъатна, адавай са гафни лугъуз хъанач.

– Зун Мегъамед-эфендидин цал-цла, рак-раклара авай къунши я, – лагъана чатунхъан Ванхъара. – Адай жуьреба-жуьре аламатар зазни акуна ва гилани аквазва... Месела, са сефер эфендидин кайвани нянин хуьрек гъазурунив эгечлавай. «Тлуьн са мугъмандизни бес жедайвал гъазура, къари», – лагъана къужади. «Яраб, чаз къведай мугъман вуж ятла?» – жузуна папа. «Муграгъ-ви Сфи-эфенди». «Вув, гъакъван яргъай мугъман къвезвайди ваз гъикI чир хъанай, я къужа?» – къари тажуб хъана. «Заз керекулди хабар гана». «Ам Сфи-эфенди тирди керекулдиз гъикI чир хъанай?» – кайвани шаклу хъана. «Къвезвайди вуж ятла ваз ахпа аквада...» – лагъана маллади. Хуьрек гъазур хъайила, сада вар гатана.

– Алад, къари, мугъмандиз вар ачуха, – тIалабна иесиди.

Вар ачухайла, анихъ галайди Сфи-эфенди хъана.

– Ина авай са аламатни авач, – мад Къиблетан ван акъатна. – Мугъмандиз хъуй лагъана, къажгъандик артухан са тике як кутун, суфрадал артухан къабни тIурни гъун – ибур чи халкъдин адетар я. Аян жедай дуьшуьшарни ава. Малла Мегъамедан кIвализ вуж атун мумкин я? Гъа вич хътин малаяр, – ада са къуд-пудан тIварар къуна. – Ингъе ваз аянвал!

– Са гаф зани лугъун, – Бункъ бубади къил хкажна, вири кисна. – Я Къиблет, вун, ви буба хъиз, гъамиша вилера хъел авай, рацIамрин кIаникай килигзавай, туькIуьл инсан я, вун пехил инсан я: ваз аял чIавалай Мегъамед залан я, вун адал пехил я, вун адаз акси я... Вуна заз вилер экъисмир, гъакъикъат гъакI я, – тIуб юзурна сур къужади. – Инал чаз аламатдин дуьшуьшрикай суьгъбетар ван хъана, за абурал са шакни гъизвач... Абурун къилел заз, балаяр, «Ярагъ Мегъамедан пIир» акуна... Белки, ам мад акур кас аватла... Бес им аламат тушни?! И инсандал чан алама, адан тIварцIихъ гуьмбет эцигнава?! За лугъузвай пIир Гияр дереда, Яхулиз фидай рекъин къерехдал, ала... Гатуз къурагъ хъана, марф кIан хъайила, инсанри гъа пIир асунзава...

– Я-я-а-а! – инсанар мад тажуб хъана.

– Къиблета лугъун мумкин я: ам пIир туш, къундарма я, – давамарна Бункъ бубади. – Чна гила вучда? «Ярагъ Мегъамедан пIир» чукIурдани?! Алад, Къиблет, чукура, сифте къуд патахъай килиг, ахпа тIем атайтIа, чукIура!

Инсанар хъуьрена.

– ПIир асунайла, марфни къвазвани? – ягъанат кваз жузуна Къиблета.

– Эхъ, марфни къвазва!

– Ваз акунани?

– Заз такурай тIун, са шумуд хуьруьн: Ашарин, Шимерин, Хиперин, КIирийрин... жемятри лугъузва. – Бункъ бубадин жавабдила Къиблет рази хъанач: ада къил галтадна. – Я балаяр, инал куьне Малла Мегъамедакай авур, ийизвай суьгъбетар, абур къисаяр ятIани, риваятар ятIани, лап лацу тапарар ятIани, туштIани, маса инсанрикай, я чи хандикай, я чи кавхадикай, я чи къазидикай, я гъа инал гзаф рахазвай Къиблетакай ийизвани?! Вач. Вучиз ийизвач? Вучиз лагъайтIа абурухъ ахътин аламатар авач. Чи Малла Мегъамедакай ийизва. Аламатдин къисаяр малладин мукъва-къилийри, адан дустари ахъайзавач, акси яз, абур яргъа авай, эфенди ерли чин тийидай, ерли такур инсанри ахъайзава... Инал чавай вуч лугъуз жеда? Завай, месела, икI лугъуз жеда: эхъ, чи Мегъамед гъахътин гъуьрметриз, гъахътин суьгъбетриз, гъахътин къисайриз лайихлу инсан я!

– Дуь-уь-з, чан Бункъ буба, – лагъана Уьсейдера. – Ви гъар сад са къи-

зил-дик квай гафар ван хъайила, зи кIарабри ухайшна.– Ахпа Къиблетахъ элкъвена: – Я кьей хва, вун Мегъамедакай гьикъван хай рахада?! Беса тIун! И жемятди вуч лугъузва, вуна вуч лугъузва?! Мегъамед женгинин кьиле ава, вун – кимел... Гила кьванни жуван сив хуъх! Вун са кIвач сурун япал фенвай пехъ я. Вуна гьикъван кьар=къарда? Чуъкъ тавуна, жуван чкадал ацукъ ман! – Бес им алапат тушни, стхаяр? – лугъузва Бункъ бубади. – Инсан, зи фикирда чи Малла Исмаилан Мегъамед ава, вичел чан аламаз махариз элкъвенва! Гъа и декъикъайра мискIиндай экъечIна, кимел муършудрин юкъва аваз Муършуъд Мегъамед къвезвай. Ам акурла, инсанрай шад гъараяр акъатна: – Муършуъд Мегъамед къвезва! – вири ким кIвачел акъалтна.

9

Къалабулукъ квай вахт, цIай квай шем хъиз, фад-фад акъатзава.

Гъар юкъуз кIвале, мискIинда, кимел жезвай рахунри, ийизвай меслятри, къабулзавай кьарарри Муършуъд Мегъамедан рикIив хурун тахта, чатухъ-андин кIашунив хъиз, ягъиз тазва. Ада вич мукъара хуъръувай-кIваливай къакъатдайди, яргъариз акъатдайди, са еке гъеле тIвар алачир гьеректадик акатдайди гьиссзава.

Ам, мугъманар авачир гъар са декъикъа ишлемишиз, нафтIадин лампа куькIуриз, йифен геждалди вичин куьсруьдихъ ацукъзава: чарар-цIарар гъилелай ийизва, вич-вичикъ рахазва, лазимбуруз жавабар кхъизва, шииррикай диван туькIурзава... «Ибур зи сухтайриз кIелиз герек къведа» – фикирзава.

– Къатукъ, я къужа, – лугъузва кIвалин мичIи пипIе вегъенвай меселай къариди.

– Вун ксус, зун са тIимил ацукъ хъийин, – лугъузва къужади.

Са чарчелай насигъатдин жумлаяр кIелна, Мегъамед акъваз хъана: «Ибур за жуван рахунра лагъай гафар я». РикIел хтана: ам накъ вичин весияр кхъиз эгечIнай, амма куьтягъиз агакъначир. «Абур за къе куьтягъда... Ибур зи невейриз весияр хуй... Зун весияр кхъидай яшдиз акъатнавани? – пIузарикай хъвер фена. – Веси-сала тадай вахт фадлай алатни авунва... ЯхцIурни цIувад йис... Зи бязитаяр фадлай рагъметдиз фенва... Абуруз Аллагъди рагъмет авурай».

Муършуъд, фагъум-фикир авуна, къелемгандай гъундуьшдин цIару цIакул къачуна, ам девит авай къапуник къяна, самаркъанддин лацу чарчел алгъана, фад-фад кхъиз эгечIна...

Пакамахъ Муършуъд Мегъамеда вичин весияр кIел хъува, фикирна: «Ибур за къе мискIинда раижда»... Ахпа абурун кIаникай вичин тIвар кхъена, вахт къалурна, эрчIи гъилин къулан тупIухъ галай гимишдин закIал-муьгъуьр эцигна. Ада вичелай залан пар алатайди гьиссна.

КупуIунилай гуьгъуьниз муършуъдди жемятдиз лагъана:

– Гуьрметлубур, къе заз жуван, хуъръун, мягкъемадин... аялриз, жегъилриз лугъуз кIанзава:

Чан балаяр: рухваяр, рушар, хтулар, птулар... Ярагъар! Алпанар! И месля-тар, фикирар къез зи весияр хъурай:

Гъар са инсан вичи дуьньядал виридалайни хъсанди яз гьисабзавай са фи-кирдихъ, ниятдихъ инанмиш хъана кIанда.

Чи бубайрин сад лагъай мурад, тIалабун ва виридалайни зурба бахт азадвал тир. Къезни сифтени сифте азадвал кIан хъухъ.

Вуж мусурман ятIа, гъам азад инсан хъун лазим я. Мусурманрин арадани барабарвал жен.

Куьне куьн, куь руьгъер чуькъвена къунвай лукIвилин гьиссдикай азад ая. ЛукIвиле авайбуру чеб азад авун лазим я, азадбуру чеб лукIвикай хуьн лазим я.

Инанмишвили инсан къуватлу ийида, инанмишсузвили – зайиф.

Женг чӀугу – куьн азад жеда. РикӀел хуьх: лукӀарин кпӀар садазни ван къве-дач.

Чун са нин ятӀани зулумдик кумайдални, зулумкардин инсафдилаи-инсафсузвилелай аслу тушиз, чи вири фикирар ва крар са куьнайни туш. Зулумдик хьун айиб я.

Мусурман садан лукӀни хьун лазим туш, ада садазни харж гун лазим туш, гьатта жуван диндин векилдизни.

Мусурман саданни я гьилибан, я лукӀ хьун, иллаки маса халкъарин лукӀвиле хьун лазим туш.

Чаз лукӀ хьунилай, гавуррин гьиле гьатунилай еке кичӀ, еке айиб авач. Женг чӀугу – куьн азад жеда, къейитӀа – бахтлу жеда!

Инсан азад яз ханва: ам я масадаз табий хьун, я ада масад вичиз табиярун лазим туш

Женг чӀугвадай вахт атайла, гьамиша викӀегьвал, къагьриманвал къалуриз гьазур хьухь!

Тпалабзавайдаз куьмек це, тахсир квайдан гунагьрилай гьил къачу.

Жуван ругь мискьивиликай хуьх: ада вун, кӀас гана, агьуламишда.

Гьахьсузвилихь галаз женг чӀугу, анжах жувни гьахь гвайди хьухь.

Кьени кӀвалахар ийиз тади къачу.

Мукъаят хьухь: бала, писвал, хьел дуьньяда, цӀай, ялав хьиз, чкӀизва.

Ви вири гьеркатрин кьилин юлдаш ви михьни намус хьурай.

Ина – азадвал, ана – женнет ава. Жуваз вуч кӀандатӀа хьагьа. Геж мийир.

Квевай куьн гунагьрикай хуьз жеда: жувакай гьашервал хкуд, сивер хуьх, нефс хуьниз дурум це, шейтӀандин нямет чехир хьвамир, тембек чӀугвазвай ва къалиянар гвай гавуррилай чешне къачумир, садрани гунагь кар ийидач лагьана, кьин яхь.

Низ жув халис мусурман хьана кӀанзаватӀа, гьам зи илимдин рекье аваз атурай: девлетрикай кьил къакьудрай, йикъар-йифер капӀ-теат ийиз акьудрай, гурлу межлисрикай, айиб-арсуз амалрикай, шит къуьлерикай кьил къакьудрай, азадвал ва намус хуьрай, хиялдай ва рикӀяй кьил хкажна, жув виридалайни вине авай Аллагьдиз мукьва авурай.

– Ви весияр, гьуьрметлу муьршуьд, чаз вирибуруз талукь я, – лагьана кавхади, – абур чна кьилиз акьудда.

– Ви весияр, гьуьрметлу шейх, чаз мичӀи йифиз рехь къалурзавай рагь жеда! – лагьана сухтайри.

Итимар, Муьршуьд Мегьамедан весийрин таьсирдик кваз, мискӀиндай къежел экьечӀна. Абур гьар сад, фикиррик акатна, вичин кӀвалихьди хьфизва.

Хуьре «къуьзуь тежедай Мусай» начагь хьана лугьудай ван гьатна. Кимел алай жегьилар, Мусай чи рикӀ алай мазан я, лагьана, адал кьил чӀугваз фена. Мазан, вили ягьайди хьиз, жерягьрин кьил акьат тавур азар галукьна, бажгьандал ярх хьанвай... Куьре магьалдин межлисар, мехьерар гур ийизвай инсандиз мугьманрихь галаз меселай суьгьбетариз регьуь хьана. Ада «Я Аллагь, вун куьмек!» лагьана, кӀубандиз къарагьна, Пирен булахдал алайди фикирдиз гьана, чуьнгуьр хурал къуна, мехьерарзавай жегьилрихь элкьвена, манидалди лагьана:

Жегьилрин рикӀ алай булах,

Вун гурлу хуьй ргаз-ргаз.

Сусан сандух ахьайдайла,

Зун рикӀел гьваш... хьуьрез-хьуьрез.

Ахпа «кьуьзуь тежедай мазанди» алава хьувуна:

– Чан гадаяр, дустар! Килиг! Зун мус кьейитгани, гатфарин са рагъ авай юкьуз уьмуьрдивай кьакьатдайди я. Туьр кьван бес я! – хьуьрена. – Куьне зун Ширен булахдин патав кучук. Сурун кьилихь, Руш кьугъвай чархукай хкудна, са яргъи кьван гъана, твар кхьин тавуртгани жеда, акала.

– Я чан мазан, вак вуч тади ква? – жузуна Уьсейдера.

– Зак тади квач, чан стха. И гуьзел дуьньядай мичи суруз физ низ кван жеда кьван? Садазни. Зазни кванзавач. За чана вахтунда амаз жуваз чка кьава, – мазан мад хьуьрена.

10

1825-йис... Арадал атанвай, кьезвай шартари Кьафкьаздик дяведин цай кутазвай: са патахъай, урусрин кьушунри гьужумзавай, муькуь патахъай, чкадин халкьарин акси женгер кьарагъзавай.

Муьршуьд Мегьамед урусриз акси экьечзавай тьерикьатчийрин, ва-тандин азадвал хуьз кванзавай жегьил кьуватрин жергеда авай, абурун кьиле авай. Кьулухь чугвадай вахт амачир... Женгинин пайдах Мегьамедан гьиле авай... Пайдах агьуз хьувун, жува кьулухь чугун – адан патай хаинвал, душманвал, ирид несилрилайни алат тийидай чулав леке жезвай.

Зулун кьежей, мекьби, циф авай югь...

Вини Ярагъ хуьруьн мискин итимрай агузва... Абурун вилик кьилел кьацу чалма алчукнавай лацу бармак алай, кьуьнерихь кьацу атласдин аба галай, лацу чуру квай, яшлу, кьакьан, яхун итим – тьерикьатдин Чехи Муьршуьд Ярагъ Мегьамед экьечина.

Инсанрай шад ванер, сесер акьатна. Ам вичиз чизвай, сифте аквазвай инсанриз дикьетдивди килигна. Адаз ацукьнавай, цларивай акьвазнавай, вичиз целхемар кузвай вилерай килигзавай алимар, эфендияр, маллаяр, кьазияр, муьруьдар, сухтаяр акурла, абурун риклера авай вижданвал, кьегьалвал, вафалувал, жумартвал... гьисс авурла, рикле, мефтледа, шагь дамарра са шаклувални, са кичини, са кьурхуни амукьнач... Гужлу беден тарам хьана, лекьрен вилера кьагьриманвилини нулар кьекьвена. Ам рахаз гьазур хьана...

Мискинда авайбуруз чпин руьгьдин регьбердивай са гаф, анжах са гаф, са гзаф гаф, ван хьана кванзава.

Чехи Муьршуьдди фикирар кватина, яцу, мягькем, хуш, вич-вичихь инанмиш ва вилик квайбуруз таьсирдай ванцелди, хиялдай вичиз акур ва чидай хуьреринни шегьеррин жемьтрихь элкьвена, лагьана:

– Ва-салам-алейкум, гьуьрметлу мусурман стхаяр, вахар, багьрияр! Куьн акулал зун кьадар авачир кьван шад я... Куьн вири сагьрай! Кье чи межлис-диз Лезгистандин, Дагьустандин, Ширвандин, Чеченстандин вилайтрин, халкьарин векилар: агьулар, рутулар, цахурар, табасаранар, яхулар, даркьар, баркьар, кьумукьар, чечнар... атанва. Квелей Чехи Аллагь рази хуй... Мегьамед пайгьамбарди, – ван акьалтна, салават гъана, – кьез гьамиша дуьз рехь кьалуррай, – «Амин» лагьана мискинда ацукьнавайбуру... Кье чна инал са гзаф важиблу месэла гьялда... А месэладив эгечдалди, чна са кап ийин, – гурарай мукьаятдаказ эвичина, жемьтдилай вил аладарна, мукьувай чидай инсанризни сухтайриз умудлу хьвер багьшишна, минбардин вилик имамда акьвазна.

Виридан вилер имамдал, адан гьар са гьерекатдал ала.

– Бис-мин-лагь, – мискинда ван гьатдайвал лагьана, кьве гьил кьве япув тухвана, Мегьамед-эфенди, пус-пус ацалтна, араб чалал кпун чалар лугьуз эгечина. Адан гьар са гьерекат жергейра акьвазнавай итимри, жегьилри тикрарна.

Вичин чкадал хтана, муършуьдди лагъана:

– Чи ватанда гъар са мусурман стха, гъар са вах азад хъана кIанда. Женг чIугу – куьн азад жеда! Къе гъахьтин югъ алуькнава. Чун урус ягъийриз акси женгиниз къарагъна кIанда... Гила чна гъар са хуьруьн, шегъердин, жемьтдин векилриз яб гуда, ахпа са къарар къабулда.

Алай чкайрилай рахай векилри женгинин рехъ хкъана... Чеб акси женгериз гъазур тирди малумарна. Муършуьдди вичин къарар малумарна:

– ЧIехи Аллагъдин куьмекдалди! Адан пайгъамбардин къацу пайдахдик кваз! За квез жуван азадвал хуьдай женгиниз экъечIуниз эвер гузва! – муършуьдди къацу пайдах хкажна.

– Гъурра! – гъарайна, инсанри гурлу капар яна.

– Хъсан сят хъурай! – Бункъ бубадин ван акъатна. – Азадвал чаз герек я, рухваяр. Азадвал чаз бубайри тунвай веси я. Чан азадвал!

Алимрин, векилрилрин рахунриз, меслятриз яб гана, Муършуьдди лагъана:

– За чи къушунрин къиле, чIехи сердер яз, Берекви Малла Мегъведин тайинарзава! – малумарна. – Ингъе ам! – вичин патав гвай мегъуьн тар хьтин жегъил итим къалурна. – Адаз гъи хуьре гъихьтин яракълу дестеяр аватIа чизва. Вири яракълу дестеяр Малла Мегъвединаз табий жеда. Зун куь виридан къиле ава. Виликди! Женгиниз! – эмир гана ЧIехи Муършуьдди.

– Гъурра! – мад капар яна, мискIинда авай жемьт десте-десте, лепе-лепе, дар ракIарай виликди сухулмиш хъана.

– Чаз Ярагъдилай рагъ акъуна! – гъарайна хуьрерин, шегъеррин векилри.

Алимринни маллайрин мярекатдал къабулай къарардикай гъасятда кимел алай итимриз хабар хъана. Анал тестикъ хъана: арифдардин фикир яракълу къушундилай зурба я.

Дагъларин уьлкведин тарихда чIехи гел тур мярекат алахъна.

Тебиат ачух хъана: ракъини инсанриз вичин хуььрезвай чин къалурна, адан нурарик чимивал, гележегдихъ инанмишвал квай.

Яру Ярагъдилай къарагъай цIелхемди Лезгистандик, Ширвандик, Дагъустандик, Чеченстандик, вири Къафкъаздик, цIай кутуна...

Шицрат

Вагиф РАМАЗАНОВ

ГЪАРФАРИН СИЯГЪДА

Ашкѝ рикѝе аваз хѝурай,
Кѝуфални хѝвер алаз хѝурай.

Бубад веси дарман жеда,
Хуѝз тахѝайтѝа пашман жеда.

Буна авур хѝсанвилиз,
Кѝимет гуда инсанвилиз.

Гурмагѝдай гум акѝатиз хѝуй,
Пелелай бугѝ алатиз хѝуй.

Гѝери чандиз дарман я,
Гзаф хѝайтѝа зиян я.

Гѝар кткайдав агатмир,
Хзандихѝай кѝакѝатмир.

Дерин нефес хѝсан я.
Сагѝламвилин макан я.

Ери-бине чидаиди,
Вич берекат гѝидаиди.

Ёлбарсдихѝ на гѝужетмир,
Батѝул жеда, кѝелетмир.

Жува лугѝуз, жув хѝуѝремир, гафарал,
Чилел эвичѝ, чукурмир на кѝаварал.

Зарафат-хуш рафтарвилин макан я,
Тѝимил рахаз, миллиз хѝуѝруѝн хѝсан я.

Иридан гаф субут хѝана,
Тахсир квачиз набут хѝана.

Йод-дарман я, куьмек я,
Гъамиша кIвале герек я.

Катмир, тахсир квачтIа вак,
Мугъмандиз на ачух рак.

КIвач акIайла къарада,
Геждал тамир, цIрада.

Къадир чир хухъ зегъметдин,
Ам бине я девлетдин.

Къуркъушумдин эвезда,
Къван эцигна терездал.

Лезги хчин тIвар багъа я,
Бубад веси, ар багъа я.

Миресдикай куьмек жеда,
Четин юкъуз герек жеда.

Нефс ацIудач, тух жедач,
КIвалик бегъем рух жедач.

Огни шегъер масан я,
Вич гуьзгуьйрин макан я.

Пенжер ахъай, шагъвар къведа,
Адахъ галаз гатфар къведа.

Шини я чи гуьзел емиш,
Майдин вацра жеда дигмиш.

Руш къекъвезва вичин катран еришдал,
Зи вил ала къе чин къведан гуьрушдал.

Саф лагъана гъур ямир на суьзекдай,
Къаз лагъана кIек хкимир демекдай.

Тахсир квачиз буьгътен вегъез алахъмир,
Маса касдин хатур хунал дамахмир.

ТIул авуна кицIин ериш къаз тахъуй,
Инад къуна, хъсанни-пис хаз тахъуй.

Умуд кутаз, къилиз акъуд гъар са кар,
Зегъмет чIугваз, виниз акъуд жуван тIвар.

Уьгуь къведа, пIапIрусдиз худ гайила,
Гадра байгъуш, ваз мумкинвал хъайила.

Фад къарагъа, тѣбиатдал дамах ая,
Гъил-кѣвач юзур, ашкъи аваз кѣвалах ая.

Хийирлу кас, ваз далу жед, лугъуда,
Тахсирлу кас, фад яру жед, лугъуда.

Хѣл къведай кас, фад къуъзуъ жед, лугъуда,
Сел къведай вацѣ, фад къару жед, лугъуда.

Хѣран фу чи къуват я,
Гъар лезгидин тѣакъат я.

Цурун кварце яд хъсан я,
Мехмер чайдин дад хъсан я.

Цайлапандихъ марфар жеда,
Хъач акъатда, афар жеда.

Чирвилерал дамах ая,
Гъуърмет жервал кѣвалах ая.

Чал хуъх вилин нине хъиз,
Бажарагъдин бине хъиз.

Шур, фири нек, гъикѣ кѣандатѣа руфуниз,
Вахтунда на малар акъуд дугуниз.

Щѣтка къачу, къуллугъ ая чекмедиз,
Мани лугъуз экъечѣ гила сегънедиз.

Ъ, Ъ, Кѣви лишан, хъуътуъл лишан герек я,
Лезги чѣалан мишреб патал куъмек я.

Ыспартадин гуъзелвилер акуна,
Хтай касдиз еке таъсир авуна.

Элдин гъуърмет хвейи кас,
Чѣхи сагъиб хъайи кас.

Югъ акъатна, циф хъана,
Юргъун къвана, йиф хъана.

Ярдин гъиле тар жеда,
Мецелни ви тѣвар жеда.

Ыспарта – Туркиядин шегъер

Гьукаят

Сабир МЕГЪТИЕВ

ПАЙИЗ ТАХЪАЙ КІВАЛ

(Новелла)

Югъ нянихъ элкъвей береда гъиле кІвенкІв алачир перни аваз Мафизат варцъай экъечІна. Ам кылелай кІвачел къван чІичІни чІулав тир. Хурьун чІехи магъледай Мафизат вич-вичик рахаз-рахаз физвай. Гагъ ада пер къван авай чилъай галчІуриз цІархарзавай, гагъ ам къуьнел эцигиз, гагъни авуд хъийиз, чиле эцягъиз, вич-вичик квачирди хъиз, виликди физвай. Адан шелдив ацІай вилериз аквазвайди Рустамахъ галаз, арада чІехи муьгъуьббат аваз яшамиш хъайи кІвал тир. Мафизата керпичар атІана, зегъмет чІугуна эцигай кІвал. Гила а кІвализ Рустама «аялар жедай» паб хканва.

Мафизатан ажугълувал чІехиди тир. Ингъе ам, хуьруьн гъвечи-чІехидан вилери Рустаман кІвалин вилик рекъе тунва. Гъятдив агакъайла вили шир янавай варар гила адаз яру ивидин ранг алаз акуна. Ада перцив варар гатаз башламишна. КІвалъай са касни экъечІнач, амма къуншияр са-сад мягтел яз адаз мукъва жезвай.

– Я Мафизат, Рустаман свас аялдик квалда, адаз турши емишар къачуз абур шегъердиз фенва. Мад вун инал атанва хъи? Ви кІвалерип паюнни пулни вахкана, суд-дуванни хъана са йис алатнава, мад ваз вуч кІанзава? – секиндиз рахана Мафизатан куьгъне къунши, яшлу Бислер хала.

– Руфуна хъуй, амма чпин гъилиз татуй! – жаваб гана Мафизатан къунши Туьтуьди.

– Астафируллагъ, я Туьтуь, аси жемир, абур Аллагъдин къадар-къисметар я. Са Мафизатан кылел атай туш хъи ихътин дуьшуьш, сабурлу хъухъ. Адаз-ни пад къейи, аялар галай са итим жагъида белки, Мафизат гъеле жегъил я. Аллагъди вичи халкъзава аял квачир дишегълияр. Я кас, вун туьнт жемир, я Туьтуь, – рахана Бислер са вил Мафизаталай аладарна хъиз...

– Стхаяр... стхаяр... стхаяр чеб – чпин кІвалера ава, – къарсанвай сесиналди рахана Мафизат. Чпин папар, аялар галаз. Зун лагъайтІа, къе абуруз вах яз ваъ, шукІуртІ яз чида. Зун и йикъал гъайиди Рустам я, Рустам. Зи Рустам. Аялар авачтІани, чун чи уьмуьрдал рази хъанвайбур тир. Чи арада чІехи муьгъуьббат авай. Ада чун сад-садаз хуьзвай. Амма, къуй Рустам яшамиш хъурай вичин папахъ галаз. Анжах а папа вичи зегъмет чІугуна эцигай кІвале!

Зун и кІвалик квай керпичар хкудиз атанва, – лагъана Мафизат ацукъ хъана.

– Рустама вичиз жегьил свас хкана лугъуз, вун адал пехил хъанва. Сивяй цІай чкІиз куьчери хъанва, – ажугълувал къалурна Рустаман амледин паб Перистана.

– Зун абурал пехил туш! За мад лугъузва: и кІвал эцигайди зун я, зун! Вуна атана заз са керпич атІана куьмек гайи кас яни? Вун вуж я, заз акьулар гузвайди? Алат залай, и пер ва акьадалди! – лагъана Мафизата Перистанакъ элкъвена.

– Такабур амачир дишегъли я ман, – лагъана Перистан анихъди фена.

– Заз такабур гъамиша хъайиди я ва женни хъийида. Амма вун хътинбур такабур вуч затІ ятІа чин тийиз, и чилерал яшамиш жезва. РикІел хкваш ви уьмуьр. Ви месик, ви кІвализ, ви итимди ашнаяр гьикІ гъизвайтІа? Вун абурал шукІуртІ хъайи вахтар авайди тир. Вири рикІелай фенани? Такабурдикай рахазвайдан кІуф аку садра! – Мафизатаз пис хъана. Адан рикІел 20 йис идалай вилик алатай са шикил хтана: «КІелдайла чаз аялди маниьвал гуда, адалай гъейри ваз ам уьмуьрлукъ къехуьн жеда, аял аваз атана лугъуз. Чаз аялар мад хъижеда», – лагъана Рустама Мафизатав сифте аял чІуриз тунай. Кешкин, зун а вахтунда ваз яб тагана, аял аваз атана кІандай. Вири сусари кІвач ракІара амаз аялар хазва. Абур вири бахтлу я, са залай гъейри...

– Чаз мад концертар гваз атанвани? Ам делиханадиз ракъурна кІанзавай начагъ кас я. Гъинва адан стхаяр? – рахана уьткъемвилелди Рустаман къунши Шалале...

– Къилемишрай куь рушари, куь сусари, гележегда куь хтулрини зи булахрай яд хъурай. Зун ви гъенел атанвач! Шалале, къулу-къулухъ хъана, адаз Мафизатан гъиле авай перцелайни гзаф адан иви хъичей вилерихъай кичІе хъана. Мафизата гила варар къуьнтІвералди гатаз башламишна.

– Чан аламачни?! Чин аламачни зун аквадай! Къиф хъиз чуьнуьх хъанвани? ЭкъечІ къедел! – гъарайзава Мафизата. Инсанар пагъ атІана вири кис хъанвай.

Са легъезда Мафизатни кис хъана. Ам мад вич-вичикди рахаз башламишна. «Чна эцигай кІвалера вун нихъ галаз яшамиш жезва, Рустам чан? Зи аял вуна чІуриз туна, зи чагъадикай иви чикІиз, хкудна, гила ваз ада хазвай аял багъа хъанва ман. Агъ къисмет! – Ахъай варар, тахъайтІа зун парудилай гъахъда», – хъел атана мад Мафизатаз. КІваляй садани жаваб гузвачир. Я кицІни элуькъзавачир. Гуя Рагъвацаз Мафизат чир хъхъанвай. Ара-бир ада варцихъ къвез цІур язавай. Гуя адаз Мафизатаз ракІар ачухиз кІанзавай.

– Югъ атана хурушум хъана. Рустаман кІвалин вилик инсанар гила пара кІватІ хъанва. Гъидаз Мафизат язукъ къвезвай, гъида ам кимидай къзвай, гъида адаз яргъалай рикІ кана чан гузвай, гъидаз ам хушзавачир. Такабурвал, уьткъемвал, ягъ квахънавай дишегълидай къзвайбурни авай-куьрелди, гъикъван инсанар аватІа, гъакъван фикирарни арадал къвезвай. Бирдан яргъай Рустаман машин акур инсанар Мафизатаз мадни мукъва хъана. Абурук юзун акатна.

Я гада, я Кезим, алад адан стхайриз эвера, начагъ дишегъли духтурханада къаткурун лазим я. Чан алачни абурал? Стхаяр ялда, итимсузар, чпин хайи вахан къадир авачир. За чи вахари лагъайвал авурди я, – лагъана, Къайимбега кІватІ хъанвай инсанар инихъ-анихъ чукІуриз башламишна. Гила Мафизат инсанриз килигни тийиз, далу варциз яна, кІвачерни экІяна, метІерал перни эцигна, ацукънавай. Адаз чизвай: вич халкъ паталди ваь, тек са Рустам паталди яшамиш хъайиди. Гъавиляй ада кІватІ хъанвайбурухъай са къайгъуни авачир.

Шегърдай машиндаваз хтай Рустамаз вичин кІвалин вилик жемят кІватІ хъанваз акурла, ам гъасятда гъавурда акъуна.

– Мад ви къекъвераг хтанва, чи ракІарал, я ам вуна и хуърйя тергда, я туш хьи, за фена ви аял чІурда, – кичІерар гузва Рустамаз адан цІийи суса.

– Секин хъухъ, вун, секин хъухъ! Мад ви жуъреда гафуниз гаф гуз, гъиле-гъил тваз, рахаз эгечІмир. Ацукъ машинда. За ваз лугъудалди эвичІмир, – буйругъна, Рустамаз машиндай эвичІиз кІан хъана. Амма адан кІвачер юзанач, гъилерни рудал алкІана, беден залан хъана. Рустамакай кІарас жезвай. Са легъеда адаз вич фалужди ягъайди хъиз хъана. Сифте яз Рустамаз Мафизат гъич садрани тахъай жуъреда аквазвай. Вич тахсирлу тирди якъин чир хъайила Рустамал Мафизатан патав фидай чин аламукънач. КІватІ хъанвайбур гила вири Рустамаз тамашзавай. Вирида са вуч ятІани гуъзлемишзавай. Гуя вахтни акъваз хъана. Анжах тек са Мафизата виридан секинвал садлагъана чІурна:

– Рустам чан, хъша кІвализ, за ахъайда ваз ракІар.

Рустама залан хъайи къил яваш-яваш хкажна, адаз вич кинодавайди хъиз хъана. Адан бедендиз къуват хкайди Мафизатан рахун тир. Къвалал ацукънавай цІийи свас Шапери гила Рустамаз са яргъа кас хъиз аквазвай. Рустам машиндай эвичІна Мафизатан къаршидиз фена. Абур са легъеда сад-садаз тамашна. Къведан вилерни ацІана, амма рахаз кІан хъанач. Рустаман пІузарар, Мафизатан ажугъдини гъайифри къудгунариз вердишариз тур чин юзаз башламишна. Амма садни са келимани раханач.

– Мафизат, вун мад вучиз атанва? Чун икъар хъайиди туширни? – кІвалер пайна ви гъакъини за вав вахканва, я туш хьи, ваз совхоздин директорди гъикІ лагъанай? Совхоздин секциядай са кІвал гуда, лагъанайни?

– КІвалер эцигдай чил, лазим тадаракар ада ваз гуда лагъайди я, заз ваъ. Фена жуван пабни галаз эциг квез цІийи кІвалер. За и кІвалер и перцив руг къилеллаз чукІурда, аникай за атІай зи керпичар за чІугваз ялай, къатара тур аял хаз тахъай и руфунал эцигиз хкажна харада тур. Хкудда! Къуй, чи муъгъуббат хъиз, и кІвалерни барбатІ хъурай. Вун итим я, вун жегъил я, вахъ жегъил свасни ава, сусахъ еке тухумни, алверчи стхаярни... Квяй я квез са кІвал эцигун.

Рустаман къуънер бейхабардиз къулухъай атай адан Шаперици чІугуна вичихъди элкъурна: «Ахлад кІвализ, иеси авачир кицІер куъчейра жедай адет я. Ваз за шумудра лагъанай?» – рахана паб.

– Кис! Жув ахлад. Ам ви буржи туш, – лагъана Рустама Мафизатан хъуъчІуъкай къуна, ам гъенел алай тутун тарцик квай куъсруъдал ацукъарна.

Куъсруъдал ацукъай чкадал къуватсуз хъайи Мафизат, Рустаман къуънуъхъ агалт хъана, вичизни хабар авачиз, са легъеда адан вилер акъал хъана, Рустамаз Мафизатан ахвар хаз къимиш атанач. Чара хъайидалай къулухъ, дерт къати хъайила, ада лугъузвай гафар, пер къачуна керпичар хутахиз къвез акурла, инсанри Мафизат эсер янавайдай къазвай. Амма тек са Рустамаз адан дерт чизвай. Ацукънавай чкадила Рустама вичин кІвалерал вил вегъена. Адаз вичин кІвални сефилдиз акуна. Мафизатни гъахъ я, керпичар гъада атІайди я. И чилерал багъаз аквазмайди гъа кІвалик квай керпичар тушни. Къуй барбатІрай и кІвал...

Рустам, пабни галаз стхадин кІвализ экъечІна, ахпа яваш-яваш цІийи кІвал эцигдай фикирдал атана... Вичел яргъи халат, кІвачелни цІарцІарар гудай

тапочкаярни алаз къуд патахъ атирдин ни чкІана, гъаятдиз эвичІай Рустаман Шапери, къве гъил хъуьчІуьз яна къаб алаз рахаз башламишна: – Вун инлай хъфидани, тахъайтІа, кицІ хъиз къван гана чукурдани?

Мафизат ахварин хиялдикай хкатна. Адан вилерик таниш тушир дишегъли пайда хъанвай. Шаперидин яргъи гъилери Рустам гъаятдиз рахкурна. КІвализ хъфиз тахъай Рустам гурарин кІане ацукъна. Амма Шапери вич-вичик рахаз-рахаз айвандик хъфена, гагъ къаб хаз, гагъ чукІуриз, дели-будала хъанвай адан гъарайди айванар къачуна.

– Шапери, вахъ галаз рахазвайди ви гъуьл я, де эвичІ инал, вун зи уьмуьрдин юлдаш я, вуна за лагъайвал авун лазим я, за вун я асмишзавач, я язавач. Чакай пудакай инал гъахъди Мафизат я. Къуй и кІвалер адаз амуькьрай. Ам ина вердиш хъанва. И цлар адан жафа я. Гъар са керпичдиз темен гуз руфунал къаз харада турди, абур цлал устІардив вугуз хкажайди гъам я. Тахсир зиди я. Фад-фад алад, жуван пек-лек кІватІа. Чун инай экъечІун лазим я. И кІвал Мафизатан амай уьмуьр я. Пайиз тахъай адан кІвал?..

Шаперидин вилер чІехи хъана, беден къулугъуниз башламишна.

– Вуч-вуч! Вуна вуч лагъана. Зун ви гъавурда акъунач. Яни, кІвал туна, чун инай экъечІзава? Вун хибри хъанваз тахъуй гъа, Рустам?

– Зи гаф гаф я. Алад, тади ая.

– Ваз Шапери Мафизат хътин кимид хъиз хъанани? Зун Шапери я, Шапери! Зун ваз кІвал-югъ, гъенел балкІан, машин, жибинда пул, багъ-бустан ава лагъайла, виридалайни гзафни-гзаф вун аялдихъ кана-хъухъвана ви вахар зи кІвачерик къил эцигиз ярхар хъайила, ви къирхиягъ гардан зи хуруз аватайла, зун ахпа я ваз гъуьлуьз атайди. КІвални зиди я, вунни зиди я. Зун ипай санизни, санихъни экъечІдач.

– КІвал Мафизатанди я. Зун види, вунни зиди я. Мад за ваз са гафни хълагъдач.

– Хълагъмир, алат залай, – лагъана Шапериди айвандик квай телевизор кутуна. Рустаман къилел шегъердай хкай емишар авай къаб гадарна.

Рустамаз и декъикъада фир-тефир чка сал хъана. Залан беден гваз ам къежел экъечІна. Мафизат тутун тарцин тандив агатна, гъилер гъилерив чІугваз, са куьз ятІа, са чкадиз тамашзавай.

– Мафизат, къарагъ, хъша! – лагъана Рустама, гафар галкІиз-галкІиз...

– Гъиниз? Чи кІвал туна гъиниз? Мафизат шехъна. – Чи кІвал чна гена туьхкІуьрда? Вун галаз санал... Рустамни Мафизат санал машинда акъахна, чпин кІвалерин виликай яваш-яваш вацІ галайвал фена...

Редакциядин архивдай.

Шират

Эйзудин САЙДУМОВ

АШКЪИДИН БЕЙТЕР

* * *

Зун я инсан са бейчара,
Вун я лукъман, ая чара.

* * *

Агакънава, яр, ви бегъер,
Акурди туш заз и тегъер.

* * *

Ашкара я чи муьгъуьббат,
Татуй къилел къар мусибат.

* * *

Гуьрчегвилиз къазилдин зар¹,
Киче я заз, жез бедназар.

* * *

Гатфар бере, ша гуьруьшдиз,
Чар булах авай уьруьшдиз.

* * *

Гуьзел алма, вун я ариф,
Вири хуьруь ийиз тариф.

* * *

Вун жейран я, зун са авчи²,
Арада иблис ава чи.

¹ Къазилдин зар – къазилдикай атланвай пул.

² Авчи – гуьрчехъан.

* * *

Акбудмир зун чуьллериз серт³,
Къезилара, яр, на зи дерт.

* * *

Ашукъ я вал, вилер цIару,
Бубу хьиз вун жезва яру.

* * *

Гьикъван хьурай вун перишан,
ДаркIуш сув я къе гуьлуьшан.

* * *

Зун са кас я, квачир нукъсан,
Язух ша ваз кайи инсан.

* * *

Зи вилерай – вун гьед нурлу,
Ийин алма, мехьер гурлу.

* * *

Гьар акур кас жезва гьейран,
Я дагьдавай хаму жейран.

* * *

Мурад яни, яр, ви уьлуьм⁴,
Ша къаншардиз, дилбер, Гуьлуьм.

* * *

Чагай рушар ава пара,
Тек вун – зи яр, ая чара.

* * *

Ярдин беден мийир на чIух,
Вун датIана завди рахух.

* * *

Сад Аллагьдиз ая ялвар,
Гьинва, яр, ви мез дилавар?

* * *

РикIел хкваш сифте темен,
Киферикай авур кемеи.

³ Серт – хам, инсандин гьил-кIвач хкIун тавунвай.

⁴ Уьлуьм – азабрик къиникь.

* * *

Ялзава за, хажалат, пар,
Мийир тават, заз дуьнья дар.

* * *

Атанва, яр, йикъар яман,
Зи дердиниз ая дарман.

* * *

Вахце жаваб, мийир энгел,
АтГумир на, алма, зи гел.

* * *

Вун къисмет хьун – зи эрзиман,
ТахъайтІа я эхирзаман.

* * *

Агакънава гьар са емиш,
Ийин, ханум, къе за дадмиш.

* * *

Зи дердинин вун я лукъман,
Жегъида тек вавай дарман.

* * *

Зун ашукъ я, тек вал, мелек,
Гъикъван авуй на зун гьелек.

* * *

Теснифайла, яр, ваз чІалар,
Секин жезва рикІин тІалар.

* * *

Уьмуьр физва бадгъавая,
Зи дердиниз дава ая.

* * *

Гужлу жезва, яр, зи гьевес,
Галукъайла захъ ви нефес.

* * *

Ачух, ханум, вуна зи бахт,
Зи утагъда жеда ваз тахт.

* * *

Акъатнава вун, хьиз са берт,
Къати мийир, жейран, зи дерт.

* * *

Сес я билбил, вич – кьизилгуьл,
Вал жегьилар хьанва, руш, гуьл.

* * *

Буйдиз – чинар, хьуькьвер – анар,
Кьурурзава жегьил чанар.

* * *

Квез аквадай авач кьве вил,
Ачух, дилбер, на зи гевил⁵.

* * *

Пара ава ваз авчияр,
Ракьурин, руш, зи илчияр.

* * *

Халкънава вун, т'авус гуьрчег,
Тай чилерал алач керчек.

* * *

Ачух, гьуьруь, на зи гуьгьуьл,
Зи накьваркай жезва са гьуьл.

* * *

Ви гуьзелвал я аламат,
Сад Аллагьдал хьуй саламат.

* * *

Агакьара ви дилжаваб,
На заз, ханум, гумир азаб.

* * *

Муьгьуьббатдин я зун есир,
Лагь, квани зак зере тахсир?

* * *

Гуьзелвал я яргьи кифер,
Ахвар амач, залум, йифер.

* * *

Кьимет авач, руш я камал,
Зи вилерай – вун са жамал.

⁵ Гевил – инсандин кьенепатан умуми гьал.

* * *

Мус хъурай заз уьмуьр хушбахт?
Ачух, назлу, вуна зи бахт.

* * *

Мус жеда чун кIвале хелвет?
Зун са кас я, алма, мирвет⁶.

* * *

Тек са вун я, руш, истеклу,
Са зерени жемир шаклу.

* * *

Гъахъ варариз квар къуьневаз,
Къведа вилик тар гъилеваз.

* * *

И дуьньядал я вун масан,
Валай авач багъа инсан.

* * *

Авуна на шаир-магъир,
Къе хъанва зун са кас загъир⁷.

* * *

КIанзава заз ийиз суьгъбет,
Зегъер гумир, це заз шуьрбет.

* * *

Ваз табий я, женнет, гъуьруь,
На зи уьмуьр мийир куьруь.

* * *

Эзберзава ярдин чIалар,
Секинариз рикIин тIалар.

* * *

Яр тухузва, багъиш яйлух,
Ядигар хъуй заз уьмуьрлух.

* * *

Галукъзамач захъ ви ялав,
Фана дуьнья хъанва чIулав.

⁶ Мирвет – масад гъайиф къведай, адан гъалдикай хабар къадай гъисс.

⁷ Загъир – тайин, ашкара.

* * *

**Зи жигер кѐе хъана кабаб,
Гана ярди сурун азаб.**

* * *

**Эцигайла, яр, на тагъма,
Къурана а бере нагъма.**

* * *

**Гузва, дилбер, такІан гъуьлуьз,
Заз къур къинер фена гъуьлуьз.**

* * *

**Агакъайла залум хабар,
Хъана, жейран, рикІел къабар.**

* * *

**Зи къугъ, кѐе заз хъанва аян,
Са патахъни гумир на ян.**

* * *

**Зун я, дилбер, кѐе курпашман,
Хъуьруьрна вуна зал душман.**

* * *

**Мецериз кѐе ганва къилав,
Кузва зун акъатиз ялав.**

* * *

**Гваз катдани, хъана къузгъун?
Буба хъана, руш, ви азгъун⁸.**

* * *

**Гъикъван хъурай Керем хъиз, куз,
Туш, кІаниди, зу чІуру «хуз».**

* * *

**Гана вуна заз наргимиш⁹,
ГъикІ атана, яр, ваз къимиш?**

* * *

**Зериф беден хъанва зайиф,
ЧІугвадай къван ярдин гъайиф.**

* * *

**Эхир чанда гъатна мерез,
Яр булахдал ала хъуьрез.**

⁸ Азгъун – къаних, тарашчи, лавгъа кас, еке нефс авайди.

⁹ Наргимиш – агъу.

Стха халкварин эдебиятгай

70 йис

Шагвелед
ШАГЪМАРДАНОВ

ЧУЪНГУЪР

- Вал алайди вуч гъам, гуж я?
Чуънгуър, заз ви сес чир жезвач?
Хъанвани вун иски, вуч я? –
Ви симера зи сир жезмач?

- Алудмир, хуъх сивел шефте,
Зи гъавурда аватIа вун.
Вун хъсандиз килиг сифте,
Нин гъилерал алатIа зун.

ЯРГЪИРУШАВ СУЪГЪБЕТ

- Ваз гаф авач, гуърчег я вун. Иер я.
Гуърчегвилин сир, лагъ, жечни ачухиз?
- Зав гвайбур зи хайи чилин эквер я,
Вуганвай зав гъайбат гана артухиз.

- Жечни вавай жуван къешенг рангарин
Пай зазни гуз тIимил-тIимил гъардакай?
- Захъ авай тек ирид ранг куъз тикрарин?
Вичин рангар гъатда касдиз кардик квай.

*Табасаран чIалай. Таржума авурди
Ибрагъим ГЪУЪСЕЙНОВ я.*

ЦУН КIВАЛЕ

Дуъньяда – чим, гуя цун кIвал
Май къекъвезва, храз кIазар.
Малайик хъиз, гъвечIи аял
Кавалдалла. Циф хъиз таза.

КІвале – диде, чраз афар.
Вири ава багда, сала.
Бригадир хъиз ава гатфар,
Вирибурук кутаз гъала...

Аялдизни ава бул кар,
Чехи жезва лап дирибаш.
АлтІушнава адал дустар,
Гъардал – са ранг, гъардал – са къаш.

Нини – са рагъ, ава хъуьрез,
НуькІрен вилер – вили цавар.
Писидизни авач эвез,
Спел хци, таза пІузар...

Белаздаваз физва шемпІи,
Куркурдин сес я лап ширин.
Кваса тІимил хъанва къецІи,
Амма сивел ала хъуьруьн.

ЦицІибди цІив, кабашди ме-э-э, -
Гъардахъ ава вичин рахун.
Къуьрен шапІа, гъикъван иер...
Куьтягъиз кІан жедач къугъун.

Аялдиз кІус гузвач мажал
И дустари шад ва хурам.
Ажайибди я абрун чІал,
Чидайди туш вуч ятІа гъам.

Селдин къукърум, гарун кушкуш,
Ширин вишриш некъид пешин...
Цавун аршда шад я пІапІиш,
Вахтни авач жедай гишин...

Вири чІалар куьрпедиз и
Ажеб чизва, хупІ я серес!
Илифай хъиз куьчедиз и
Вири чІалар, гузва гъевес!

Авач муьгълет жедай дарих,
Сугъулвилини гъвелни авач.
Гъава ава кІвализ лайих,
Аялдин хъвер – чандиз дава...

Диде гала дакІардихъ шад,
Вилер ми хъиз ракъинин мад...

КЪИЛИН СУАЛ

Археологри хуьруьн патав
Эгьуьнзава сурар куьгьне.
Гекьигзава асиррин тав –
ГьикI туьретмиш хьана дуьне.

Ашкьи ава чанда чпин,
ЧукIурзава йисарин сан.
Чириз кIанда сирер четин,
Кьенин йикъаз, авачир ван.

Къилин суал: вуч тир чи Накь?
Куь шадарна ва куь пашман?
Ийидач за гьуьжет нагьакь,
Накь течирдаз Кье жеч Лукьман.

Булах рикIел гьун я лазим,
ВацIун кьерел ядайла мет.
Къилин суал гьахьняй я зи:
- Пакад йикъахь жедатIа мед?

ОПЕРАДА

Верлибр

Хуьруьн патав, вирел гьвечIи йифериз
Физва опера хьиперин.
Тамашадиз илифнава
Жанлу алем гьетерин.
Йифен сегьне фадлай гьазур
Хьанвай вири къабулиз.
Пешер, векьер,
Гьатта чуьлдин ничхирар,
Сес кьурбур хьиз, хьанва секин,
Операдин сесер чандик кужумиз.

Чунни ава – зунни диде –
Айвандихьай яб гуз йифиз дикьетдив.
Чехи дуьнья, зал хьиз ичIи,
Секин хьанва ажебдиз -
Пеш пешинив рахайтIани
Ван жезва япуз.
Чехи сегьне, и сергьятсуз,
Кьужахда
Кьунва экуь ацIай вацра,
Я бахтлу!

Физва опера,
Солистар - хьипер...
Йифен сегъне
АцГурнава манийрив.
Гьардаз вичин
Хуш тир хьиз сес,
Алахънава
Акьудиз ам лап серес...

- Квелди куьтягъ жедатIа и опера?
Хабар къуна за
Дидедивай явашдиз.
- Ракъар жеда! –
Гана жаваб дидедини
Кушкучдив,
Явашдиз...

КЪУД КЪАВАХ

Верлибр

Хуьруьн кIаник,
Рекьин хивел,
Ала къуд къавах...
Къаравулда къвазнавай хьиз,
Ава фадлай, лап фадлай...

Абур
ЧIехи дяведиз
Физвайбур
Рекье тваз,
ЭкъечIайбур я инал.

Хуьруьз тахтай элкьвена
Вилив хуьзва рухваяр.
Талгьуз къуьд-гад,
Течиз йиф-югъ...
Хтунихъай умудар
АтIузвач абурун.

Къавахрин
Къуранва кукIвар.
Къуьзъ жезва
Къвердавай танар.
Амма рикIел алач абурун
Хуьруьз хтун рекьелай...

КЕРЕКУЛ

Керекулди, гагаз даҗар,
Квекай ятҗа гузва хабар.
Яргъал рекъер атҗана ам,
Чи мугъмандиз хтана ам.

Керекулди хъсан хабар,
Хкидалда масан хабар.
Гъавиляй зи дидеди шад
Хъана: - Къведа мугъманар мад!

- Базард юкъуз студент чи
Хкведа, - дах ава хвешиз. -
Хъанва жеди пулни куътягъ,
Дербентни чаз яргъа туш, ваъ.

- Белки, халу къведа Калай,
Вичихъ Гъажи – женжел галаз.
Тайни галай кегъер гъида,
Гъед пелевай Сегъер гъида.

Баде, бирдан, тежез-тежез,
Акуна заз даҗардихъ къвез:
Килигзава ада яргъаз,
Керекулдихъ авач ягъаз.

Гуъзлемишиз ава ам хва,
Ватан хурла хъайи арха.
Амма вахтар фенва пара,
Керекул мад рахаз тара...

Керекулди яман хабар
Гъидач, валлагъ, пашман хабар.

* * *

Цай хкахъна, лал хъана къул,
Цукар вири элуъхна.
Хабар гузва руъхъвери бул –
Ялав ерли элуъкънач.

Заз акуна: фад я гъеле
Къулавай цай туъхуърун.
Уф гузва за, даҗваз вилер,
Къулаз, кҗарас элкъуъриз.

Гъа и чІавуз чІехи буба
Рахана зав: - Акъваз, хва.
АкІ цІай жедач. Ая туба,
Тур гъеле къул ахъаз, хва.

Къуру хъурай, гъатрай ифин,
КІарасар чеб куз жеда.
Юкъ хъайитІан кІвале хъуѳІуьн,
Къула ваз чим гуз жеда.

... Авахънава гъикъван вацІар,
Буба фадлай къекъвезмач.
Амма гъунни чарчел са цІар,
Буба къулав хквезва...

* * *

Хзанда сад къал кваз рахаз хъайитІа,
ЧІехи буба гъахъда тадиз арада:
- Берекетар квахъда, къалар цайитІа,
Меслят я гъа твадайди фу харада.

Ваз килигиз жезва, дуьнья, къе зун перт,
ЧІехи бубад гафар жува тикрариз:
- Къал ала вал, фу квадрун я чІехи дерт,
Вугумир ман берекатар гарарив.

ЙИКЪАХЪ ГАЛАЗ СУЪГЪБЕТ

- Вучиз закай бейкеф я вун, лагъ кван, югъ?
Вучиз захъай элкъуьрзава чин вуна?
- Квел шад жеда? Вуч ятІа лагъ ви къуллугъ?
Вуч умудрик кутуна, лагъ, къуьн вуна?

Зун лагъайтІа, рекъе геж жез кичІела,
Умудрин шив тваз алахъна жезбина,
Эхъ, асирри алуд тийир рикІелай,
Крар кІанда амукъна чи гуьгъуьна.

- Вучиз акъван жезватІа, югъ, шаклу вун?
Мегер гъакъван заз тагъсибар хуьз чидач?
Белки, гъа и цІарцІи ийин бахтлу вун...
Эбедивал гудачтІа ваз низ чида?

* * *

Ингъе мад сад, цІар чІугуна цавалай,
Гъед аватна мичІивилиз дагъардин.

Сад лагъайди туш цӀудгъуьнай рувалай,
Гъисаб ни гуй а гъетерин гъамдардин?

Амма къадар тӀимил жезвач йифериз,
Кузвайбурун цавун чӀулав никӀелай.
Гирляндриз авай хъиз я эвериз,
Аватайбур алудзава рикӀелай...

Гъа гъетер хъиз, тазва къулухъ йикъар за.
Гъисабзава – къадар жезва мад артух.
Чирун патал амайбурун къадар за
Хабар къазва уьмуьрдивай, рикӀ жез чӀух...

ЮГЪНИ ЙИФ

Сонет

Пакам – ярдин перем алаз атана,
Хкаж хъанва мад югъ раган сенгердал.
Адет тирвал, рагъ къвезвайди къатӀана,
Дере-тепе зарлу жезва серсердал.

Хъуьреза югъ, гъавиляйни аквазвач,
Гъикъван сефил хъанватӀа йиф, хъфизвай.
Йиф гъетерин шалдикай гъич рахазвач,
Хъфизва ам, рикӀ дарих яз, ифизва.

Йиф йикъакай чара жезва къвердавай.
Ада вичин рикӀе авай умуд яз,
Чигер тазва цуькверал, шад хъверзавай...

Амма йикъаз и кар ерли аквазвач,
Гуя йиф вич тахсирлу яз, ламу яз,
Гъавиляй югъ адахъ галаз рахазвач...

ШИКИЛ

Гимишдикай гатай гичин чехирдив
АцӀурнава. Шумал я ам, гуьзел хъиз!
Адан патав, кар атай хъиз эхирдиз,
Пуд карч ала, сивер ахъа буьвел хъиз,
Пудни хъанва лал.

Квехъ къаних яз ксанватӀа крчар и?..
Ширедихъ и, гъасилнавай ракъини?..
Яргъи хъанва, кӀанчӀал хъайи кӀвачер хъиз.
Регъуь ятӀа, бирдан чпиз къехуьниз,
И гичинди вичин дад гъалал?

Хпен ниси, хкай дагъдин яйлахдай.
Таза лаваш, ни галамай сачунин,
Атир чикIиз земзем хътин булахдай,
Вил гала зи абур гъилел акунихъ.
РикI тух жедай жал?

Сазни тIарам, симер алай гимишдин,
Ацукънава къюнт яна хъиз суфрадиз.
Дустар къведа и няметар дадмишиз.
Тикрарзава сазди гафар захадиз:
- АцIурда кIвал дустари!
- АцIурда кIвал тостари!..

АЛАТАЙ ВАХТАРАЙ СЕСЕР

Вуч ванер я, йифен ахвар хазва зи,
Гуя цавар къве пад хъана, аватна.
Ахвар квахъна, бейни бегъем тIазва зи,
Вуч сесер я, вуж къзадик акатна?

Яргъай къвезвай самолётдин къалин сес,
Къвердавайни зи хуьруьвай катзавай,
Алатзавай йифен чIулав перде нез,
Каинат вич ахварикай кватзавай...

Чакъракъарна койкадини бубадин –
Месин къилиз къарагънавай къурху кваз...
ИкI ацукъна югъ жедалди пакадин,
КъецIил кIвачер авадарна зурзун кваз.

Адан хиял гъиниз фенвай? Аян я:
Урусатдин тамаравай, яргъавай...
Дустар рикIел хтунни вуч залан я?
Ватан патал серт женгерин яцIавай...

Явашдаказ, къатIиз кичIез хиялар,
Зун бубадин килигзава кIвачериз –
Къарсатмишиз ама хъи чун, аялар,
Чи бубайрал гуьллейри тур хирери...

* * *

Гату гатфарин кIватI хъууна чуьл.
Са затIни амач цуькверикай бул.
Гуя авунач инал майди къуьл,
Вилерай сефил аквазвахъи зул.

Икъван куъз къайи жезватІа рикІиз?
Майдан хъиз ава, алахъай мехъер.
Векъин кІунтІарик ква къуд пад михъиз,
ЭкъечІ тавур хъиз садрари цуъквер...

* * *

Тамук ажеб акатнава фалакат,
Ван ацалтна хазва тарар, рекъизва.
Шел-хвалзава, садаз чизвач гъакъикъат,
Вуж ятІа им? Нин руъгъ икъван рекъизва?

Гъикъван рикІи-рикІ тІуънатІан виридан,
Ажал – мукъвал, дуван авач завалдиз.
Сад амай къван хеб тухур хъиз суъруъдай,
Тарар чилел ярхарзава заландиз...

Са мегъвеца, дуъньяд крар акунвай:
- Маса ганва чун анжах чи алчахри!
Хилер ханвай цик гъавурда акъунвай:
- Тумар чакай тушни вири нажахрин...

Таржума авурди Мердали Жалилов я.

КЪВЕ АГЪМЕД

Хелвет кІвале килигзава сад-садаз
Бубани хва, къведан тІварни Агъмед я.
Мягътел я хва бубадин чин шад акваз.
Амма буба – цлал алай суърет я.

ТІварар сад я, тажуб жедай кар авач,
Акурди туш абуруз гъич чпиз-чеб.
Къанлу дяве я и кардин диб-себеб.
Адахъни, пагъ, я инсаф, я ар авач.

Бубадин чан кармаш хъана яргъара.
Са вацралай хва дуъньядиз атана.
Дидеди – им адет я чи дагълара –
Бубадин тІвар куърпе хциз хтана.

Вуч мусибат, эх тежедай дерт хъана:
Къе абур къвед къве стха хъиз аквазва.
Къанни цІикъвед йис хъанвай хва, перт хъана.
Къанни вад йис хъайи дахдив рахазва.

Къведа йисар, чIарарал жив ацукъда,
Вахт хураваз, декъикъаяр тарашиз...
И суьретда жегъил буба амукъда,
Къужа хъанвай вичин хциз тамашиз.

ХЪУЪТІУЪН ПАКАМА

Вуч цуру я и пакама, къати къай
Вири вичиз муьтІуьгъарна, рази я.
КIас гуз нериз, къурху кутагъ хъуьтІуьхъай,
Зи рикI нез кIанз, гузва вичиз азиат.

Къуд пад ава лацуни лал ахвара,
Йиф туш. Югъ туш – гъич заз такур тегъер я.
Шикил я им жедай хътин ахвара:
ХъуьтІуьн цикIин секин йикъан сегъер я.

Ван авуна цурин гъвечIи ракIари.
Чехи буба, эверай хъиз, эвичIна.
ХъуьтІуьн йикъаз, такъурнавай муркIари,
Чим гъун патал, сефил рангар дегишна.

Маркун патав фена къуькни гъилеваз,
Спелдин хел дуьзарна хъиз капашдив.
Атанани цицIи гатфар гелеваз –
ЦІуьхна варцяй кичI акатай аязди!

Пагъ, къужадин къуват аку! Хци къуьк
Лап маркунин юкъни-юкъваз сух хъана.
Къуна къилел къурай гатфар, пурпу туьк,
Зи гуьгъуьлдин сугъулвални – бугъ хъана!

Къуд пад къуна дадлу гатун ниэри –
ГъикI къимиш къвен къуьд я лугъуз мецелай?!
ЧивчIивзава сархуш хъана нуькIвери,
Векъедин фин хчалзава чилелай.

Пуд таза кIел къудгун хъана гъаятдиз
Чин тийидай къацу яйлах, дагъни кIам.
Къугъвазва гъа! Чил къугъвана лап рат хъиз.
Бес чи аяз? Гел галачиз квахъна ам!

ТАМ ИЛИФНА

Гьелерар гваз кIарасрин
Тамай буба хтана.
За кьатIузва, чраз рикI,
Юргъунвилин лишанар.

Айвандик квай серин таж –
Гатув гва вуч гьевес, наз! –
Чулав чекме алай кIвач
Хкажна, заз эверна.

Дяве сеbeb. Вичивай
Жезмач чекме хтIуниз.
Кьуна дабан вижеваз
Ялна за, кIвач атIумиз.

Галатунни нисинин
Алудна за зи дахдин.
Чилел, лацу ниси хьиз,
КIвахьна гьвелер хьвалахьдин.

Ангье чIурай илифай
Яру цуьквед пиришар,
Гуя хьанва ивидай
Партянкадин биришар.

Мегъуьн, гьулцин, шуьмягьдин
Пешер. Пепе шурвандин...
На лугъуди, уьзягьдиз
Илифна там айвандик!

З У Л

Гату чIураз яна хитрес,
Маркар кьуна, кIватIна гатфар.
Гьинва йисан жегьил нефес?
Гьавадава зулун жафа.

Дем алахьай майдан хьиз, чуьл
Баябан я, гуя гатфар,
Кьуьлер ийиз, шад яз гуьгьуьл
Кьекъвейди туш, чукIуриз зар.

*Таржума авурди
Пакизат Фатуллаева я.*

* * *

Зи дакIардихь шехьзава цав,
Сефилиз мад зи сефил кIвал.
Хажалатди халича зав
Храз тазва, артухиз тIал.

Белки, цаву гьамлу дакIар
Гатазва са делил аваз:
КIанзава жед ийиз са кар,
Шаддай зи рикI сефил авай.

Амма адан стIалри кьвез
Гьерекат кваз гатазва рикI.

Дердинал дерт-гьам аруш жез,
Гена пара дакIвазва рикI.

Я тахьайтIа, зи рикI акваз.,
Субайвилин есир хьанвай,
ЛугъузватIа марфади заз:
«Ви шадвилин эхир хьанвач...»

Зи дакIардихь шехьзава цав,
Сефилиз мад зи сефил кIвал.
Хажалатди халича зав
Храз тазва, артухиз тIал.

* * *

Чуьнгурдин симер хъиз,
ЭкIя хъанва чилелай
Ракъун рельсер.
Симерай
Ашукъдин гъилер хъиз,
«Дагъустандин» чархар

Катзава рельсерай.
Патан са сес,
Гаф галачиз,
Чархари шад лугъузва мани:
«Вилик – Москва!
Ая тади!
Ая тади!..»

ЗУЛУН ГАР

Зулун гару – каци расу,
Пешиникай тарцин цIару,

Гагъ алкIана чилин хурал,
Гуъзлемишда пешинин гьал:

Къифрекай хъиз – тум худдавай –
Вичиз кефер хкудзава.

Юзун бес я – хкадарда,
ЦIай я, вири какадардай!

Акъудзава гагъ ам цавуз,
Гагъ гьалчзава чилел, пац гуз.

Мукъаятвал, язух атун
РикIелламач стIу гарун.

Гагъ къаткизва ам чиг векьел.
Эцигна пеш вичин пелел.

Ван жезвач къе адаз кушкун
Тек пешинин, чан хъанвай буш.

Гагъ, тум къуна, ялзава ам,
Верчре хъурт хъиз, чалзава ам.

Агъ, зул, агъ, зул... Низ ятIа вун
Тамаша я, низ ятIа – кун...

Гагъ пацарив ягъиз вичин,
ТIвек-тIвекзава язухдин чин.

* * *

Аял чIавуз кIвачеллачиз фидай зун,
Багъри чилел жуван бицIи гелер таз.
Яшлубурун рехивили, вилер къаз,
Мукъвал-мукъвал пехил хъунал гъидай зун.

КъунватIани зи къил лацу маргъалди,
Дамахдин гар акъазвач зи цIвелера.
Зун, пехил яз, къекъезва къе гелера,
Хайи чилел тазвай бицIи аялри.

*Таржума авурди
Зульфיקъар Къафланов я.*

60 йис

Супиянат МАМАЕВА

* * *

Рикге йифди, кис тийиз,
Къув язава турфанди.
... Секинвили, зи дерт чиз,
Гъил вегъезва гардандиз.

Дакарди хъиз, рикамри
Агалнава вилер ви...
Куьк циферин къадамри
Къвал гъизва зи пенжердихъ...

* * *

Зи дакардиз бахшна цалхем,
Чуьнуьх хъана экв.
Са легъеда чилел бедлем
Амукъна зун тек.

Щелхем тушир туьхвейди фад,
Зи умуд тир ам.
... Заз накъварай, рикI ийиз пад,
Хъуьрезва ви гъам....

* * *

Зи къайи гъил къуна ифей капашда,
Зун мурк хъиз я лугъуз тади къачумир:
Зи рикIин къай на гафунив явашнач,
Гила адав гъилин ифин вугумир.

* * *

... Ваъ, агалмач за ракар зи,
Я талабнач: «Хъша, чан!»
Ваз герекди са марфар тир,
Кутадай чи къавун ван.

Къвазва ингъе ви кІани марф,
Зулун цавун шуъшедай.
Къурай чка – гъахъ я зи гаф –
Амач ерли куъчеда.

Ада руъгъдин ирид къатар
Къежирзава стІалрай.
Заз акІ я, захъ амач ракъар,
Марфадин сив агалдай.

* * *

Сад фена, зи къатІна рехъ,
Заланди я кІвач адан...
Ада,
Рехъ хъиз,
Зи руъгъдин
ЯхІур дамни атІана...
Заланди я кІвал адан...
КІус-кІус хъанва дакІар зи,
Заз кІанзава
ХчІал хъийиз кІусар зи,
Амма, амма чидач ман,
АлакъдатІа кІватІ хъийиз...

* * *

Къве рикІи,
Чпиз-чеб такваз,
Чугвазвай хервинвал,
КъетІна гьалтун...

Ашкъидин гафар,
Теменриз элкъвез,
АлкІизва пІузал...
РикІяй-рикІиз,
Вирт хъиз,
КІвахъзава ширинвал...

* * *

Гъарайзава ви тІвар къаз,
Гъай лугъузва агъзурда.
Амма къвезвач са ви сес заз,
Зун виринра машгурдай...

Гъарайзава ви тІвар къаз,
Гъарайдай къван куъцезва.
Цавуз физва зи сес-аваз,
Сефт хъана зал хквезва.

Ваз эвердай къасарна, за,
Гузва жуван рикІиз жаза...

*Къумукъ чІалай. Таржума
авурди Зулъфикъар Къафланов*

РЕКЪЕВАЙДИ

«Рекъевай кас, куъз вун инал акъвазна?
Тежер къван пар залан яни кѹлавай?
Агъур яни хиялар ви? Я кас, на
Куъз ленгзава, сефер хана къулалай?»

Далу ягъдай жагъизвачни чка ваз?
Я тахъайтѹа, фидай са кѹвал авачни?
Я авачни теклифдайди ака ваз?
Пар къаз куъмек гудай сад къван авачни?

Давамра рехъ, я элячѹа рекъелай!
Я тѹиб, я тѹаб! Рекъин са пай – ам кав туш!.. –
Гагъ векъи, гагъ хъуътуъл жез, зи къилелай
Атанай заз и ван. – Къваздай им чѹав туш!»

Килигни зун, къуд пад ийиз вилелай,
Баябан я зун авай чуъл, ичѹи я...
Анжах зи хъен экѹа хъанва чилелай:
Гъада вилик ялзавай зун цицѹи яз...

* * *

Милайим гъуъл, тавази гъуъл,
Гъалаба ква лепейрик ви.
Рикѹе тѹалар ава зи, гъуъл,
Хкуър жедай дегънейрик ви.

Аквaмир ваз зун секин яз,
Алцурда вун акунри зи.
Зи дердер вун къван дерин я,
Чѹалахъдач вун рахунри зи.

Ша за гъапа къада ви яд,
Гъа капай на гъисс ая зун.
Лепейривди ягъиз баяд,
Теселли гуз, кис ая зун.

* * *

Ви алем къе дегиш хъанва:
Ракъинин пак вири нулар
Ада вичиз къачуна хъиз,
Абур залди гадарзава,
Кужум жервал зи чандиз.

Къушар хъиз я нулар а,
Ацукънавай симерал
Зи руъгъдин.
Гъиссзава за гъикѹ ятѹа вун теспача,
Ви рикѹин ван, руъгъдин везин

Гъиссзава...
За зи рикле муг ийизва
Рикиз ви.

* * *

Ви женнетдин багда зун
Экъечай са тар хъана,
Хилер цавун тагда къун
Къисмет жери кар хъана.

Цуьк ахъайна иердиз,
Зи хиялра авай вун.
Къведайла зун бегъердиз,
Чара хъана завай вун.

Гила зал – ви къелемдал
Вун ваъ, масад гъейран я.
Зи муьгъуьббат уьткъемдан
Гъиле жедай фейжан я.

* * *

Вуна къе зал цуьквер яргъи ийизва,
Лугъуз тахъай гаф эвезун паталди.
Завай ви клунчи къабул жедач – ваз чизва:
Зи гъиле клунчи ава маса къегъалдин.

Таржума авурди Арбен Къардаш я.

Илим ва культура

Агъед АГЪАЕВ

ЯРАГЪ МЕГЪАМЕДАН ЦІАЛДИ ТІУШУНАЙ ЭМИНАН АЗАД РУЪГЪ

Малум тирвал, лезги шииратдин, гъакІ гъикаятдин тарихдикай кхъенвай гъич са ктабдани ва макъаладани Ярагъ Магъамед гъатнавач. Лезгийриз адан шииратдин алакъайрикай чидайди анжах Алкъвадар Гъасана «Асари Дагъустанда» лагъанвай къве келима я. Чебни ихътин-бур: «И эфенди дерин акъул авай алим тир, адахъ гзаф эсерар авай, араб чІалал шиирар яратмишунин карда адас барабарди авачир. Чна адан илимдин рекъяй (тІарикъатдай – А. А.) адас араб чІалал кхъенвай къве шиир ава».

И къве шиир (къасида) Ярагъ Мегъамеда 1835-1838 йисара яратмиш-натІани ва 1910-йисуз Темир-хан-Шурада чап авур ктабда ганватІани, гъам лезги, гъам маса миллетрин гъич са алимди къванни абурун тІварни къуначир. Абурукай, малум тирвал, сифте яз за Ярагъ Мегъамедакай 1995-йисуз акъудай ктабда эхтилат авуна, гъамни лап куърелди. Шиирар, вири «Асари» хъиз, араб чІалал кхъенвай» къедалдини абур лезги ва урус чІалаз таржума авур, я ийидай кас малум туш. Им сад.

Къвед лагъайди. Неинки Ярагъ Мегъамедал чан аламай вахтунда, гъакІ урус пачагъдин девирда, ахпа совет гъукумат хъайидалай гуьгъуь-низни дагъвийрин гъерекатдин ният (идеология) чІуру, къадарсуз мав-гъуматчи ва миллетчи, гъам хашпарайриз, гъам махсус урус миллетдин аксина женг чІугун гъисабун себеб яз, лезгийрни адан илимдиз гзаф дуьшуьшра саймазвилел килигзава. Ихътин крарин нетижа яз Ярагъ Мегъамед лезгийрин милли шииратдин, гъакІ медениятдин тарихдик акатнач.

ИкІ ятІани гъеле 1960-йисара Садыкъи Гъалибан алакьун яз малум хъана хъи, масадни ваъ, чаз играми, чаз истеклу Етим Эмина Вини-Ярагъдал медресада кІелна, вични Ярагъ Мегъамедан хва Гъажи-Исмаилан

гъилик, ахпа муаллимдикай Куьре округдин къази (шариат суддин) хъайила, и касди Эмин Ялцугъ магъалдин къазивиле эцигна. Гъа икI, нагагъ вири делилар, гъахълубур ятIа, Етим Эмина Ярагъ Мегъамедан ери-бине, адан уьмуьр, адан ирс чир тавуна амукъич; мадни фикирна хъи, Етим Эмин неинки, гвакI тIвар-ван авай шаирни хъуниз килигна гъа а вахтара – 1870-йисарин сифте къияй Зулфукъаров Къазанфара Етим Эмин «Дустариз рагъ, варз» яз, гъисабнай, «дели-дуванайриз» ада гъатта «чирагъни куькIуьрна» лагъанай. Гъажи-Исмаила адаз вичин бубадин ирс вяз ийида. КилигайтIа, авуначир къван! Ихътин фикирдал атай Садыкъи Гъалиба 1988-йисуз къейдна: «Дугъри я, Исмаил-эфендидин буба Мегъамед-ал-Ярагъи Дагъустанда, а вахтара хъайи муьруьдизмдин руьгъдин буба тир. Ам Урусатдихъай атай гъар са месэладин меслят тежер душман тир. Гъажи-Исмаил-эфендиди, Ярагъидин хва яз, бубадин фикиррихъ вичин майил авайди къалурун лазим тир. Амма а кас, цIийи культурадихъ галаз таниш хъайила, тамамвилелди маса рекъел элячIна – ам урус культура дагъвийрин арада чукIурдай пропагандист хъана».

Бес, Етим Эмин гъикI хъанай? Адаз Ярагъ Мегъамедан ирс чидайни, ам ада къабулнаини, тахъайтIа, Гъажи-Исмаила къур рекъай фенаини? Гъалиб Садыкъиди ихътин жаваб гузва: «Эминан» «Чуьхвер» тIвар алай шиирда... ийизвай тариф Урусатдай гъана, Дагъустанда («и се-ферда Мамрач Къазанфаран багъда) битмиш хъайи чуьхвердинди я». Агъадихъ мадни. Гъажи-Исмаилахъ галаз Етим Эминни урусрин «цIийи культурадал» элячIна лугъузва.

Иналди заз Садыкъи Гъалибаз туьгъмет гуз кIанзавач. Ихтиярни авач, намусдини къабулзавач, «къежей мез я – гъар са патахъ элкъведа», – лугъуда лезгийри. Вахтар-аямарни дегиш хъанва. Гъар аямдихъ вичин нагъмаярни ава. Занни (гаф атай чкадал лугъун), гъеле 1959-йисуз са патахъай мусурман иман Дагъустандин халкъари къабулун хийир кар хъанатIани, муьруьдизмдин тIвар къадайла, гъа вахтарин ктабра гъатнавай къайдада, ам зиянар квай ниятат яз гъисабнай. Амма им умуми къимет тир.

Жува Ярагъ Мегъамедан уьмуьрдикай, руьгъдин къаматдикай ва ирсиникай ктаб кхъейла, гзаф вакъияйриз цIийивилелди кихлигна. Дугъри я, гъар са касдиз хъиз, зазни жуван иман ава. Амма, белки ам масадбурун имандив къазвач жеди. Им гъар са касдин ихтияр я, гъар са касдин намусдин кар я. Идалай гъейри, гъар са имандихъ вичин лай-ихлувилер ва эксиквилер ава. Ни гзаф къел неда, гъада, кIанзни-такIанз ядни хъвада. Дарманар къачу, чпин къадар ишлемишайла, абурукай дава жеда, нагагъ гзаф ишлемишайтIа, абурукай зиян жеда.

Исятда, са патахъай, чаз гъакъикъи Ярагъ Мегъамед чир хъанва. Адан «цIийи илимдин» ери-бинедайни мана-метлебдай къил акъатнава.

Къундармаяр авуна ваъ, адан гъакъикъи ктабрал, кхъинрал, докумен-
трал асаслу хъана, муъкуъ патахъай, Эминан шиират вири тамам яз
туштІани, чІехи пай 1960-1980 йисара чапнавай кІватІалра гъатнава.
КІанзавайди Ярагъ Мегъамедан ирсни Эминан ирс сад-садав гекъигна,
ахтармишун я.

Ирс – им са гафунин, мецин эсерар (шиирар, манияр, хкетар, ми-
салар) туш. Етим Эминан ирс лагъайла, адак касдин гъилел кхъенвай
эсеррилай гъейри, адан къаматни, дердиярни, умударни, рафтарвилерни
акатзава. Амма, икІ ятІани, Етим Эминан шииратдихъ къетІен метлеб
ава. Са медениятдин уъмуърда ваъ, вири лезги миллетдин тарихда.
Адалай вилик хъайи милли тарих – тІарикъатдал физвай гулар тир.
Адалай къулухъ хъайи тарих, алай аямни къачуна, тІарикъат мадни
гегъенш ва деринда хъунин уламар я. Нагагъ Ярагъ Мегъамеда гъеле
пайгъамбарди бине кутур тІарикъатдик, аямдин игътияжар аннамиша,
хейлин цІийивилер кутуна, ам жемятрин гегъенш къатара вичин тарса-
ра, эверунра, кагъазра, камалпересдин эсерра, эхирни, хсуси уъмуърда
чукІурнатІа, Етим Эмина, адалай чешне къачуна, Ярагъ Мегъамедан
тІарикъат шииратдин кІалубра туна, и жуъреда мадни гзаф рикІиз бе-
генмиш жадай, вичел ашукъ жадай къайдайра тестикъарна.

Нагагъ Ярагъ Мегъамеда, тІарикъат гзаф миллетрикай ибарат тир
мусурман жемятриз эсер авун патал абурухъ галаз «Къуръан» кхъенвай
араб чІалал рахаз хъанатІа, Етим Эмина Ярагъ Мегъамедан тарсар,
весияр ва несигъатар дагъдин булахдин абукевсер хътин, экв аватнавай
лезги чІалал вяз авуна. Иниз килигна ада тІарикъатдин, къилин ниятар
гъар са лезгидиз мукъва авуна, кІанарна. Эмина, гъатта, тІвар-ван авай
араб шаиррихъ галаз гъуъжетарна. Медресада авай чІавуз Эмина араб
чІалахъ галаз санал арабрин шииратни чирнай. Абур къведни «Къуръ-
ан» чир хъун патал лазим тир, араб шиират чирунихъ а метлеб авай
хъи, ада «Къуръан»-дин шииратдин лайихлу вилер ачухарна кІанзавай.
Эмина къалурна хъи, лезги чІални шииратдин барадай гуърчег чІал я.

Гагъ-гагъ чи алимрин арада гъуъжетар жезва. Бес мус, гъи девирда
лезги чІалал кІел кхъин, арадал атана. Сада лугъуда хъи, гъеле Алпан
вилаятда, агъзурни вад виш йисан вилик. Масада лугъуда хъи, 1928-йи-
суз, сифте яз лезги чІалал ктаб-газет акъудиз башламишайла, лезги
чІалан мектебра тарсар гуз эгечІайла. Нагагъ, гъакъикъат къачуртІа,
лезги чІалал кІелиз-кхъиз яратмишайди Етим Эмин я. Адалай вилик
лезгийри кІел-кхъин авунин карда эвел заманда, мумкин я, эрмени Ме-
сроп Маштуца туькІуърай алфавитдикай, ахпа, мумкин я, перс чІалал,
араб чІалал, эхирни туърк чІалал яратмишзавай эсерар кхъена, чукІур-
дай ва хуьдай адет сифте яз Етим Эминан тежрибадила башламиш-
нава. Килиг, гъикъван ксарин кІвалера гилалдини и шаирдин эсеррин
кІватІалар аматІа! Гъи хуърузъ фейитІани, са кІватІал гъикІ хъайитІани

жагъида. Алатай вахтара мадни гзаф авай. Нагагъ гъа урус пачагъдин девирда, гъамни совет гъукуматдин сифте йисара, лап 1930-лагъай йисарал къведальди Етим Эминан ирс «куьгъне хъанвайди я» лугъузвачиртIа, я фекъи, я къази хъайи вахтунда ада диндин мавгъумат вяз ийизваз гъисабзавачиртIа, я 1931-йисуз Москвада чап авур са ктабда («Энциклопедияда») тестикъзавайвал, «Эминан шииррин чIехи паюнин мана-метлеб урусрихъ галаз женг чIугун я» лугъузвачиртIа, эхирни, адан хайи хуър залзаладик кукIвар тахъанайтIа ва жемьтар бубайрин сурар, гъабурук кваз Эминан сурни, гадарна, гъатта Эминан ирс авай ктаб-дафтарни чилик кутуна, Аламишедин чилерал цIийи хуър кутун тавунайтIа, лезги хуърерай Эминан шииррин кIватIалар са музей ацIу-дай къванбур гъат хъийидай.

Нагагъ чаз халис Эмин къалуриз кIанзаватIа, адан ата-бубаяр, мирес-варис, мукъва-къили, стхаяр ва вахар, имияр ва халуяр, дустар ва душманар, квай пешеяр ва сенятар чириз (абур гъикъван герек ятIани) вахт акъудна кIандач. Халис Етим Эмин чир хъун патал, аданни Ярагъ Мегъамедан са «чаравал» ваъ, гъатта тафаватдизни артух фикир тагана, абурун садвал ва шериквал къалурун лазим я. ИкI лугъузни жеда: нагагъ Эминан зурбавал, лайихлувал ачухариз ашкъи аватIа, Ярагъ Мегъамедан илимдин ери-бинедай къил акъуда. Яни, абур сад садаз гуьзгуь я. Садай муькуьд аквада. Ярагъ Мегъамедан ирсиная Етим Эминан шииратдин бинеяр чирайла, артух къил акъудиз жеда.

Малум жезвайвал, гъам Ярагъ Мегъамедан, гъамни Етим Эминан ниятрин бинеда инсандинни дуьньядин рафтарвал ава. Инсан вуж ва вуч я? Дуьнья вуч я? Инсан дуьньядихъ галаз гъикI гатIумзава? Элкъвена дуьнья инсандал гъи жуьреда гъавалат хъанва? Ярагъви арифдарни, ялцугъви арифдарни са фикирдал атанва. «Дуьнья фана я, инсан къаних». Дуьньядин фанавили инсандин фанавили инсандин ахлакъ, мурад-метлеб, эдеб-марифат вичин эсердик кутазва. Элкъвена, нефс азгъун инсанди чуьнуьх-чапхунзава, дустунин дабан атIузва, явавилiz къил язва, намусдиз кIур гузва.

Ярагъ Мегъамеда, садра хуьруьн жемьтар кIватIна, ачухдиз лагъана: «За вуч лугъудатIа, яб це садра. И дуьньядин куьлуь-шуьлуь няметра вил туна, куьне яраб атIа дуьньяда даим яз авай лезетар инкарзаватIа? Чир хъухъ квез, ина чи уьмуьрар, гатфарин йикъар хъиз куьруь я... Фана я дуьнья, фана!»

Маса сефер лагъана: «Низ халис мусурман хъана кIанзаватIа, буллух девлетра вил тун тавурай... Гунагъар квай мердимазаррин къал-къив квай машгъулатривай яргъаз хъурай. Гъабурун, гъарамзадавал квай куьчерин ва чамарин рекъе гъат тавурай... Бедбахтвиликай къутармиш хъун патал явававилiz къил ямир, ам инкар ая... Иблисди теснифнавай зегъримар ава гъа, ички, гъам хъун тавурай... Авур тахсирар хиве яхъ,

мад садрани гунагъ крар хыйидач лагъана, кьин це. Жемьтар, куьне анжах ихътин рехъ кьурла имансузрихъ галаз жедай женгера Халикьди куь кьуватар мягъкемарда».

Эхирни. Ярагъ Мегъамедан мад са фикирар: «Вуж мусурман ятIа, ам азад кас хьун лазим я, вири мусурманар барабар хъана кIанда... Мусурман гьич садан лукIни хъана виже кьведач, гьич са ханбегдин, гьич са гьукуматдин рьятни хъана кIандач, мусурман садазни, гьатта мусурмандизни, харжар гуниз мажбур туш».

Ярагъ Мегъамеда неинки ихътин тербетар гана, гьакIни иман, азадвал, абадвал ва марифат патал жемьтар женг чIугуниз руьгьдин рекьай гьазурна. «Женг чIугурла аздни жеда!» – лагъана тарс гана ада. И женгера вичини, вичин рухвайрини, миресрини иштирак авуна. Гьам Лезгистанда, Табасаранда, гьам Аваристанда, гьам Чечнеда са гьиле «Кьуръан», муькуь гьиле гапур аваз, ам къати савашрик экечIна. Яни кьве кIвачел кьекьведай гьайвандикай инсан авун патал тарс-несигъат гун тIимил я, герек хъайила яракъни кардик кутуна кIанда.

И вакъиаяр фидайла Етим Эмин гьеле дидедиз хъанвачир. Ибур 1820-1830-йисара хъайи крар тир. Ярагъ Мегъамед са делилралди 1838, маса делилралди 1839, гьатта 1840-йисуз рагъметдиз фена, вични аваррин Сугьурат хуьре, гьа йисуз (1838) Къеандал яни, Ялцугъа яни Эмин дидедиз хъана. Фикир гайитIа лайихлу дуьшуьш я. Лезгийрин са арифдар, къагъриман ва женгчи рагъметдиз фена, маса арифдар, къагъриман ва женгчи дуьньядал атана.

Гила Эминан чIалар ахтармишин. КIантIа ашкъидикай, кIантIа дуланажагъдин уькIуь-цурудакай, кIантIа дуст-душмандикай, кIантIа гьалал-гьарамдикай, кIантIа имандикай рахун хьурай – виринра авайди Дуьнья! гьа «фана дуьнья» я, фана дуьньядин къамат ачухарзава. Дуьнья! Дуьнья! Вири теснифра авайди фана дуьнья чирун, адан ери-бинедай кьил акъудун я, адан шикил, суьрет чIугун я. «Фана дуьнья» тIвар алай шиирда Эмина ихътин къайда авайди къалурзава. «Гьар са къалди уьмуьр физва, гьадахъ галаз ам алдатмишзава дуьньяди», «гьар са касди дуьнья патал кIвалахзава», икI ятIани «иман зайиф жезва».

«Дуьнья гургъа-гур» шиирда «фана дуьньядин» маса хасият ачухарнава. «Гургъа-гур», яни датIана юзаввай, гьерекатдик, зидвилерик квай дуьнья «делийрин девран я», «гьар са буба гачал хан я дуьньяда, инсанар хъайила хебни жанавур, дугъри игридаз кван я дуьньяда». Ина гьахъ-гьисаб, адалат авай затI туш. Эмина жемьтриз чирзава: «Эй дили-дивана, тамаш: Ких – агъсакъал я, Керекул – юзбаш, Лачин – туьлек, тарлан хъайила яваш, ТипIрез агъавал кIан я дуьньяда».

Маса шиир къачун – «Дуьнья гьей!» Дуьньядин мад са ери ачухарзава арифдар шаирди. «Фана я дуьнья, садазни тахъай. Давуд халифа яз – Давудаз тахъай. Акъван кIевиз кьуна, Намрудаз тахъай. Низ хъана вун сеbeb, дарман, дуьнья гьей!»

Дуьнья фагьумайла, гьар са инсан бахтавар хьун патал Аллагь-таа-лади яратмишнава. Амма гьакьикъатда дуьньяди вирибуруз бахтавар девран хиве къазвач. Агъзурралди фугъараяр ада кузва, абурун риклер чулаварзава. Шумудни сад дуьньяда «Залум ава зулумиз», «шумудни са бейниван ава эхир фагьумиз». «Ахварик кумайбурни тIимил туш». Иниз килигна, шумудни сад дуьньядикай катзава, чпи чеб телефзава. Гъавиляй, инсанри фана дуьньядал «вад югъ ийизва («Дуьньядиз»), яни дуьньядал туьретмиш хъайи инсанрин уьмуьрдихъ са метлебни авачирди къалурзава.

Дуьньядин зат, ери-бине, адан зидвилер чир авунин карда «Гъарай, эллер!» тIвар алай шиирдихъ еке метлеб ава. «Ажеб дуьнья хъанава. Дуьньядикай дугъри инсанрин гуьгьуьлар ханава, «пис ксари» ина агъавал ийизва. Абурук фекъияр, къазияр, муьруьдарни квай. ДатIана «валлагь-биллагь» лугъуз, ахпа абурни дуьньядихъ къаних жезва» фагъирд балкIан чуьнуьхзава. Залумдин «нефс хупI екеда», «шумуд гъарай гваз хуькведа», «тарашна, лугъуз, уьлкведа», – гъарай-афгъан гъатнава».

Дуьньядин зидвал Эмина «Пагъ чи уьмуьрар!» шиирдал лугъузва. «Садбуру садбурал чуру хиял, терг ийиз гьалал, гъарам незава».

Гъа икI «фана дуьньядив» буьтуьн гъам гва, «Гъуцарди халкъ ди халкънавайди яз, адан эмирдай экъечIнава. Мусурмандин «хийир авур», «гуьгьуьл ачух къар» гъинаватIани чидач. Яни дуьнья АллагьтакIан мусурманар «чурубур я». Ажал, завал, азар авачир инсан дуьньядавач, азраил гъардан «чан къачуз» гъазур хъанва. Инсанри фикир тавурай къван, чпивай «яргъал алай, хиялар, къастар» къилиз акъудиз жеда. Ажалди абурал эхир эцигда.

Дуьньядин зидвилер, чурувилер Эминаз иллаки 1870-йисарин эхир-ра акуна ва ада еке устадвилел абур къалурна. Малум тирвал, 1877-1978 йисара Дагъустандин халкъар мад азадвал патал женгера гъатна. Урусатдин пачагълухди ийизвай зулум мадни къати авунвай. Къвердавай пачагъдиз ва адан къуллугъчийриз (округрин начальникриз, магъалрин набриз, хуьрерин кавхайризни беглериз) гузвай харжарин къадар еке жезвай. Идалайни гъейри, гъар цIуд киледилай са киле къуьл, мух ва маса бегъер мискIиндиз гана кIанзавай. Ажугъда гъатай дагъвияр, Ахцегърилай башламишна Ботлихдал къван, гъиле якIв, гапур, нажах къуна, женгиниз экъечIна. Пачагъдин къушунри еке инсафсузвилелди «гъахъ-адалат» кIанзавай дагъвийриз рум гана. Гзафбур телефна, гзафбур Сибирдиз ракъурна, гзафбур, ватан гадарна, жазадикай хкатун патал Иран, Туьркия, Араб уьлквейриз катна.

И вакъийарикай Эмина са шумуд шиир туькIурна. Абур кIелайла пуд кар малум жезва. Сад лагъайди, Эмин пачагъдин инсафсузвили къарсатмишна, къвед лагъайди, адас Лезгистанда хъайи бунтар дериндай чир хъана. Ада къейибурун, дустагъда гъатайбурун, таргъаждиз чуьгур-

бурун тIварар къазва, гьи хуьрел гьихьтин къаза атанатIа, чирнава. Пуд лагъайдини, и цIийи женгер ахтармишайла, Эминаз дуьньядин чIуру суфат мадни чIуру яз жагъана. Гъамуна гъатнавай Эмина жемятдин бахти-къаравал вичин бахтсузвал яз къабулна. «Гила дуьньяд эхир хъанва», «гьикIда, эй мусурман, чи Куьред хан гьинва?» «гила адалат амачиз, къиямат югъ загьир хъанва... Лежбердиз «къушун» лугъуз, гьакIни къуру бунтар хъана, яз Аллагъдин къадар я хьи, чаз еке мусибатар хъана. Ай Асланбег, рагъметар гуй, Гъамид-эфенди къена хьи, Ширерин Гъажи-Шихбуба, вунни рагъметдиз фена хьи».

Ширдин эхирда Эмин ихьтин нетижадал атана: «Я гьакъикъат, я шарият, я тIарикъат гьинава? я гъахъ-дуван, я адалат, я берекат гьинава?»

Маса ширда Эмина, хур ахъайна хьиз, вайзаррин сесинал гъарайна: «Урусатдин кIеви зулум, са къуз адаз жеда къалум, ийиз ацукъ сабур, фагъум, им вуч мусибат хъана хьи!» КилигайтIа фана дуьньяда инсан, кIантIа бег хъурай, кIантIа бахтикъара, кIантIа вад халуни ирид стха хъурай – етим я, Етим! Им лезгийрин арада виридалайни зурбаз ялцугъ Мегъамед-Эмина къатIана ва аннамишна. Вири етим инсанрин дердер вичел къачуна, Эмина вичел «Етим» лагъай лакIаб эцигна.

Етим инсан дуьньядал гьикъван нарази хъанатIани, гьикъван адаз дуьньяда йикъни-шуван авайди малум ятIани, гьикъван «вун дуьнья, дустариз хъанач, зазни вун герек туш» лагъанатIани, гъатта лап кIеве гъатай вахтундани, адаз дуьнья, къуй лап инсафсузди, суфатдиз савухди хъурай, ам рикIиз кIандай, ам истеклу я.

Дуьнья инсандиз са гъамни хажалат туш, рухунни къиникъ туш. Дуьнья – им эвелни-эвел адан чан я, чандин уьмуьр я, уькIуь-цурудахъ галаз ширин няметарни я. Вири дустари дабан атIудач, абурук вафалубурни ква. Дуствални фана дуьньядин еке нямет я. Дуьнья са пис ксар туш, хъсан ксарни я. Гъатта стхадини, халудини инсан инжиклу ийизватIани, абур галачир дуьнья рикIиз хуш яз амукъдач. Дуьнья – им ирид йисуз ганвай, сагъар техжедай тIал туш, ам гьакI гатфарихъ багъдавай билбилрин нагъмани я.

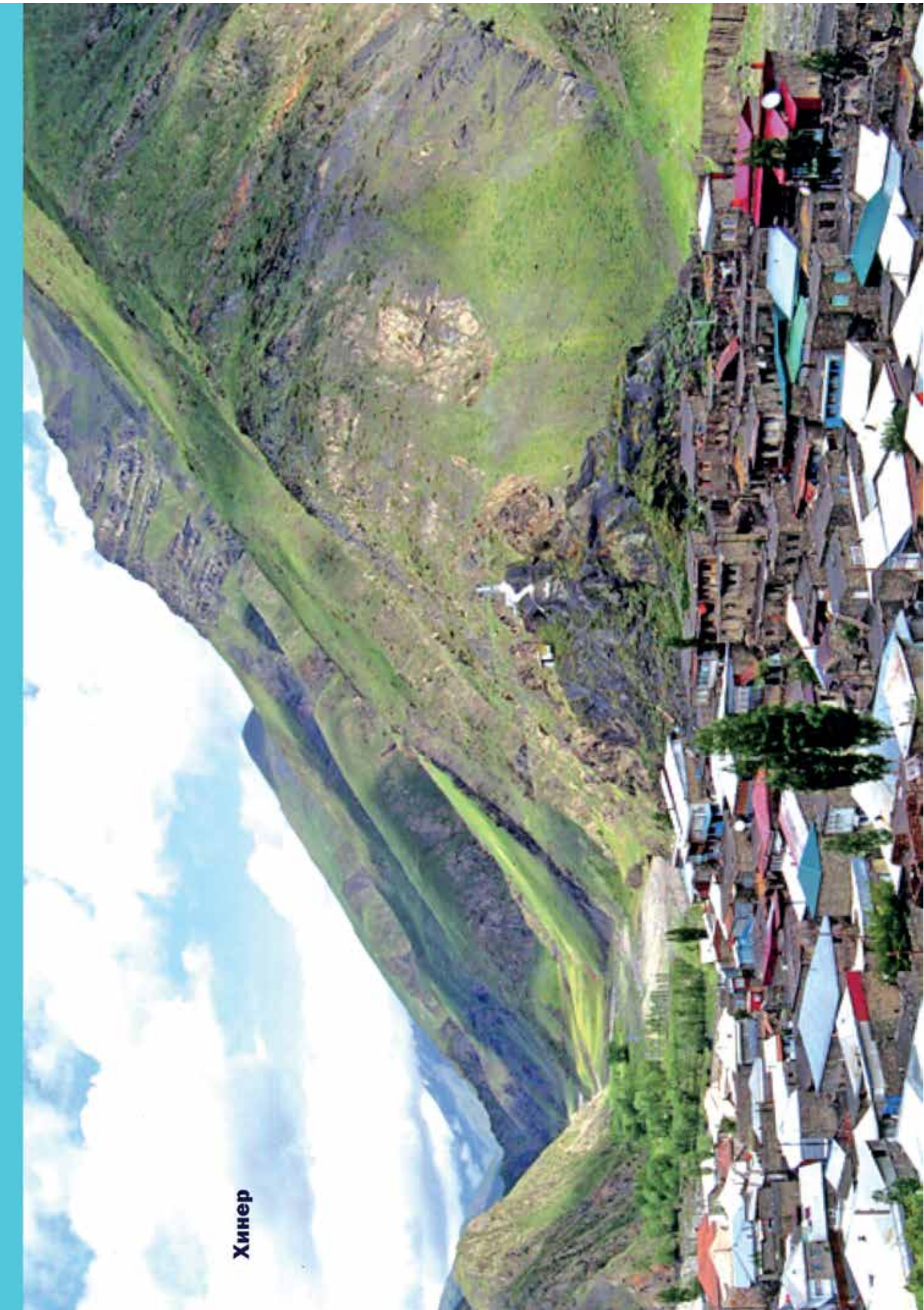
Дуьньядин няметрин арада виридалай важиблуди муьгъуьббат, ашкъи я. Муьгъуьббатди инсандик лувар кутазва, адан чIулав йикъар экуь йикъариз элкъуьрзава. Муьгъуьббат себеб яз уьмуьрдин четинвилерни регъятдиз эхда. Ашкъидин ялав алай кас «дертэгъли» я, кIани руш лагъайтIа, адаз «дава-дарман я», адан «хуш дидар акун итимдин эрзиман я». Къуй ярди гада саймишни тавурай, ам масадаз къисметни хъурай. Им гьикъван хажалатдин кар ятIани, муьгъуьббатдин цIай рикIай акъатдач. Иниз килигна, муьгъуьббатдикай пай ганвай касдиз «яр галачиз женнетни кIандач». Адан женнет и дуьньядал адахлидин къужахда ава.

Фана дуьньядин азиятарни тIеамлу майваяр жемна, Эмина са вичин ваь, умуми инсандин мецелай хьиз икI лагъана: «Хажалатар, хифетар

зи дерин я, заз алахъай гуьлуьшан югъ серин я. Вил атГудач дуьнья-дихъай – ширин я, айиб мийир, инсан я лагъ, дустариз!»

Етим Эмина дерин чирвилер аваз чГугунвай «фана дуьньядин» суьрет исятдани вичин гъакъикъатда ама. Вахтар, девирар, пачагъар дегиш хъанатГани, дуьнья вич вич яз ама. Вучиз лагъайТга, инсан дегиш хъанвач, я дегишни жедач. Инсандин зат дегиш хъун мумкин туш. Иниз килигна, Эмина чГугур дуьньядин шикилдай къенин ва гележегдин агъвалатарни аквазва. Гьелбетда, акун патал килигнани кГанда. Дуьньядикай бейхабар жемир. Фад-геж къена физватГани, умударни квадармир. Эмина вичин инсанвал хуьнихъ галаз са умуд туна. «Фагъум ая, стха, – лагъана камалпересди ва арифдарди, – вунни хъухъ устГар, Нехирбанни чубан хъайила дустар, чанахъ, чанта санал вегъин я къастар, къведни санал хъайила, чан я дуьньяда! Вучда дустуникай дабан атГудай, мез кГуьгъуь, рикГи сиркед хъиз кудай? сада садан рекъе чпин чан гудай чун гъа Рабеъни Салман я дуьньяда».

Хинер

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

